

LÁSZLÓ ANDOR

Szekfű Gyula a 19. század magyar történetírásáról

A magyar közéletben és a történettudományban elterjedt az ún. kuruc–labanc (vagy függetlenségi–aulikus, protestáns–katolikus) szembeállítás, napjainkra sem sikerült felülemelkedni rajta, tovább kísért a megosztottság, amely megnehezíti, hogy tisztábban lássuk történész elődeink munkásságát csakúgy, mint históriánk egyes fejezeteit. Az alábbiakban azt vizsgálom, mennyiben köszönhető mindez Szekfű Gyulának, hogyan vélekedett a megelőző időszak történetírásáról, mennyire változott felfogása az évtizedek során.

A 20. század elején kezdte pályáját, amikor a szellemi élet forrong, az európai irányzatok hatása végigsöpör Magyarországon, új törekvések jelentkeznek, hosszú évtizedekig meghatározó egyéniségek tűnnek fel a magyar közéletben.¹ Közös bennük a múlttal, a korábbi generációkkal való szembehelyezkedés: „eleven, dinamikus radikális-progresszív ellenkultúra” bontakozik ki. A különféle művészeti ágakban csakúgy, mint a tudomány berkein belül jelentős mozgás indul meg. Az 1910-es években feltűnt konzervatív tudósnemzedék ugyancsak új irányokat keres: „...ki szeretett volna törni a szaktudomány »magányából«, hatni akart, az eleven szellemi élet részese kívánt lenni”. A történetírás ekkor vált „ideológiai »kulcstudománnyá«, ahogyan évtizedekkel később Németh László rámutat: „...a tudománynak világias hajlamai támadnak, a szaktudósok nem érik be a szerzetesi étellel, a monográfiák magányos imáival; nagy témákhoz nyúlnak, olvasókat gyűjtenek a szakon kívül, mintha csak a regényírókkal akarnának versenyezni”.²

A magyar történettudomány túl van az intézményesülés kezdeti szakaszán, több kiválóan felkészült, európai látókörrrel rendelkező tudós tevékenykedik itthon, a forrásközlés mellett számos feldolgozás születik, köztük a millennium alkalmából a reprezentatív tízkötetes szintézis. A historikusok érdeklődése túllép a hagyományosan fontos politikatörténeten, számos területet vonnak be a kutatások körébe, új nézőpontokkal gazdagítják a történeti vizsgálódások körét.

Az ifjú Szekfű *A száműzött Rákóczi* megírásával 1913 végén valósággal berobban a magyar közéletbe. Megjelennek átfogó koncepciójának csirái, melyek ádáz viták során kapnak egyre határozottabb formát, hogy aztán nagysikerű hanyatláselméletéhez illeszkedve olyan rendszerré álljanak össze, amely mindmáig nagy hatással bír a magyar történettudományra és a közéletre. Az újításra való hajlam Szekfűnél sajátos szkepticizmussal párosult. Lackó Miklós szerint „ez nem átmeneti állapot, »pozitív« szerepet nyer [...] a racionalizmus állandó

¹ Erről lásd például: Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. In: uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, 2008. 20.

² Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988. 21.; Lackó Miklós: *Történetírás és irodalmi élet*. In: uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996. 345–346.; Németh László: *Újabb történelmi munkák. Történetírás*. tanú, 1. évf. (1932) 106.

kísérőjévé és korrigálójává válik”.³ Kezdetől szembefordul a szerinte Thaly Kálmán neve által fémjelzett, nemesi liberális, romantikus, kurucos-szabadságharcos hagyománnyal, „a mindig megújuló magyar hagyományhoz híven máris Dévénynél jelentkezik új időknék új módszereivel”.⁴ Hírhedt kötetével a tabudöntő tudós szerepkörét vállalta magára: „Amilyen örömmre szolgál a munka, annyi aggodást, sőt keserű csalódást hozott a Thaly–Márki-féle Rákóczi-felfogást illetően”. Legközelebbi barátja, Horváth János, akinek rendszeresen elküldte a készülő könyv fejezeteit, lelkesedik: „Elsápadnak az irigyek! Megrettennek a hatalmasok!” Sejtí azonban, micsoda hatást válthat ki a könyv: „Nem érzed-e jönni a radikalizmus és hazafiatlanság vadját?” Módosítási javaslataiban igyekezik tompítani az élesebb megfogalmazásokon és figyelembe venni az olvasóközönség érzékenységét.⁵

A munka „hadüzenet volt minden délibáos kuruc történetpszemlélettel szemben a magyar világnál nagyobb perspektívát hordozó, európai jelentőségű Habsburg-monarchia értékelése nevében”,⁶ kétségtelenül kapcsolódott a kor közéleti kérdéseire, burkolt Kossuthkritikaként értelmezhető.⁷ Amikor Szekfű a Rákóczit eszményi hősként beállító Thaly ellen fordul, máig hatóan a magyar történetírás egyik jelképes alakjává emeli őt. Közvetlen kritikáját az előző korszakról egy öt oldalra rúgó lábjegyzetben fejt ki; „az eleven oroszlanfi rúgása a vén halott számaron!” – minősíti azt barátja, Lukácsi Károly.⁸ A hatvanas években „gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan felfedezett kútfők friss színeiben”. A korszakból Szalay László, Salamon Ferenc, Szécsen Antal és Szilágyi Sándor alakját emeli ki.⁹ Később Thaly „ragadta magához a vezetést”, akinek „sikerült keresztülvinnie a Rákóczikor történetének monopolizálását, s jaj volt annak, ki a szélbali-kuruc felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor tanulmányozásába. S e diktatúra alatt nemcsak a Rákóczikor feldolgozása, hanem az egész magyar historiográfia kárt szenvedett”, erőszakos fellépése a „történeti kritika elnémulását” eredményezte.¹⁰ Ehhez az alaptéziséhez Szekfű mindvégig ragaszkodott; munkássága hőies erőfeszítésként fogható fel a korábbi korszakkal való szakításra, ami egyszerre erény és fogyatékoság, nem csupán előremutató többre vágást, hanem az elődökön minden áron való túllépés kényszerét is jelentheti.

³ Lackó: *Szekfű-problémák*, 30–31. Gábor Andor éppen e „szkeptikus történetírás”-t értékeli benne. Gábor Andor 1916-os levelét lásd uo.

⁴ Kosáry Domokos: *A történetíró (Szekfű Gyuláról)*. Magyar Szemle, 44. köt. (1943) 5. sz. 235.

⁵ Szekfű 1913. július 29-i levelét Tagányi Károlyhoz idézi: Lackó: *Szekfű-problémák*, 34–35.; Horváth 1913. június 18-i levelét Szekfűhöz idézi: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. 53–54.

⁶ Bibó Istvánt idézi: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula*. Budapest, 2001. 222.

⁷ Hatós Pál: *Szekfű Gyula és a nemzedék toposza*. Kommentár, (2013) 3. sz. 27. A műből a szerző Károlyi Árpád tanácsára kitorolte a Kossuthra és az 1849-es emigránsokra utaló részeket. Szekfű 1913. szeptember 25-i levelét Riedl Frigyesnek lásd: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 55.

⁸ Idézi: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 82.

⁹ Salamonról és Szilágyiról már öt évvel korábban nagy megbecsüléssel írt, amikor kifejtette, mekkora megtiszteltetés számára, hogy ugyanúgy a Budapesti Szemlébe írhat, mint ők. Szekfű 1908. november 21-i levele Angyal Dávidnak. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 804/229.

¹⁰ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913. 372.

A vita

A Thaly-kritika jogosságát sokan elismerték, ám a sajtóhadjáratban elhangzó szélsőséges álláspontok dacosabbá tették Szekfűt, bántotta őt egyesek (például a Századok) hallgatása. Mindenekelőtt a viharos közéletnek, az újra ellenzékbe szorult függetlenségi párt nyomásának köszönhetően öltött országos méreteket az ellene irányuló kampány. Thaly ugyanebben az időben kirobbanó „kuruc dalpöre” cseppet sem kavart akkora port, megmaradt a tudományosság keretei közt, mivel nem lehetett azt kellőképpen kihasználni.

A könyve kapcsán ellene folytatott hajsza Szekfű „kulcsélményévé” vált, ezekben az években, a vita hevében alakul ki a magyar történelemtől és a magyar történetírásról vallott sajátos nézőpontja, ekkor „készítette el későbbi historiográfiai koncepciójának első vázlatát”.¹¹ Az elmaradottnak ítélt felfogás meghaladása, a nemzeti önámítást tápláló illúziókkal való leszámolás a célja, ennek nyomán személye jelképpé emelkedik: kiállnak mellette mindazok, akik a tudomány autonómiáját fontos értéknek tartják, bár Szekfű művével általában nem tudnak teljes mértékben azonosulni.

Ilyen körülmények között fontossá vált saját helyének meghatározása. Szempontjai „magyarságának” bizonygatása közben jut el historiográfiai fogódzó pontjainak kijelöléséhez:¹² Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, Pauler Gyula, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál, „a magyar történettudomány legkiválóbb művelői, a nemzeti renaissance történetírói” utódjának vallja magát, akik „a nemzeti hagyományok és a tudomány szabadsága megvédését tartották szükségesnek”.¹³ Szilágyit a „tudományos jellemesség” példaképének tekinti, Szabóval és Salamonnal együtt ők a „régí nagy generáció” tagjai.¹⁴

Érőtlenül szembe fordul az egyoldalúnak, szélbalinak minősített kuruc felfogással, melyet Thaly neve fémjelzett: az „lidércnyomásként nehezedett” a magyar történetírára „azóta, hogy Salamon Ferenc és Gyulai Pál kritikájától nem kellett tartania”. Miközben sokan kétségbe vonták hazafiságát, ő a függetlenségiakat vádolja azzal, hogy „a nemzeti ideálok megmentésének ürügye alatt a nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórják ki felelőtlen pazarlással”.¹⁵ A vita megfelelő alkalmat kínálna a bírált szemlélet alapos bemutatására, jelentőségének tisztázására: Melyek annak legfontosabb jellemzői? Mennyire elterjedt az a magyar történetírásban? Kik legfontosabb képviselői és kritikusai? Milyen érveket szegeztek korábban ellene? E kérdések helyett azonban Szekfű elsősorban vitapartnere, Ballagi Aladár, rajta keresztül pedig az úgynevezett függetlenségi irányzat lejáratására összpontosít.

Szekfűt sajátos elhivatottság-tudat jellemzi, a legnagyobb magyar konzervatív gondolkodók egyikeként úgy gondolja, feladata szembe fordulni az elavultnak tartott, uralkodó szemlélettel, „mert a viszonyok olyanok, hogy építés csakis a meglévőnek gyökeres megváltoztatása árán lesz lehetséges”.¹⁶ Konkrét szerzők idézése nélkül azzal vádolja az elítélt iskolát,

¹¹ R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban I. A pozitivisták történetnézete Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Budapest, 1973. 245.

¹² Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Budapest, 1980. 196.

¹³ Szekfű Gyula: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*. Akadémiai Értesítő, 25. köt. (1914) 4. füzet 259.; Szekfű Gyula: *Újabb válasz bírálóimnak*. Történeti Szemle, 3. évf. (1914) 3. sz. 452.

¹⁴ Szekfű 1914. június 16-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/285.; Szekfű 1916. február 5-i levele Angyalnak. Uo. Ms 804/ 338.

¹⁵ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 470.

¹⁶ Szekfű 1914. februári 22-i levelét Schöpflin Aladárnak idézi: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 86. Újabb Gyurgyák János véli úgy, hogy a konzervatív történetnézet legkiemelkedőbb alakjaként „történetkutatói és történetírói munkásságának [...] lényege paradox módon egyfajta lázadás...

hogy árulónak minősíti azokat a hősokeket (mint Nádasdy Tamás, Losonczy István, Károlyi Sándor, Görgey Artúr), akiket magyarként büszkén kellene vállalni. Érzelmi húrokat pengetve egyértelműen állást foglal: „Eddig is tudtuk, hogy ezen felfogás szerint a magyarságnak fele, a nyugati fél, az, amely napról napra fegyverben talpon állva védte a török ellen a magyar földet, az a magyarság, mely a török mellett, a német és vallon katonák pusztítását is némán, honvédelemmel megosztott munkában görnyedezve tűrte, ez a magyarság kétszáz éven át áruló volt, eladta magát az idegen királynak!” Mivel a pártszenvedélytől való elvakultság tesz valakit kuruccá vagy labanccá, „újra” el kell jönnie „a nyugodt, tényeknek megfelelő, komoly felfogás uralmának [...] amely sem nem kuruc, sem nem labanc, hanem egyszerűen magyar nemzeti, minden nemzetit átfogó felfogás, a Széchenyi és Deák hagyatéka”.¹⁷

Két év múlva tovább szélesíti azok körét, akiknek örököseként kíván fellépni, a közvélemény előtt nem vállalja a „lázádo” szerepet, ellenfeleit minősíti annak. A „helyes” útra való visszatérést szorgalmazza, a klasszikus magyar felfogás letéteményeseként tűnik fel, a tudomány „természetes fejlődésének” tartja azt, hogy „az újabb generáció felismeri a közvetlen elődnek hibáit és visszatér a korábbi irányokhoz, hogy az új adatokkal elődjei művét kiegészítse”. Azt állítja, „nem én vagyok forradalmár, nem én újítok merészen a hagyományok elvetése árán. Nem én, hanem Thaly Kálmán.” Ő az, aki „forradalmi hévvel toltta el magától elődjeinek, köztük Szalaynak, felfogását és új Rákóczit alkotott magának [...] a tőle elfordulás nem egyéb, mint a magyar klasszikusok hagyományaihoz visszatérés, a 48-iki és 67-iki nagy nemzedék egyetemes, minden magyart átfogó felfogása előtti gyermeki tisztelettel meghódolás. Munkám *nem politikai*, hanem *igenis történetkritikai reakció Thaly Kálmán felfogásával szemben*, és mint ilyen, *tudatos visszatérés* a Thalytól mellőzött egyetemes *klasszikus magyar* felfogáshoz.”¹⁸

A polémia során hosszasan idéz azoktól, akiket tekintélyként tart számon, „védelmükbe” húzódva igyekszik elszigetelni Ballagit.¹⁹ Tsétsi János, Katona István, Széchenyi mind hozzá hasonlóan mutatták be a fejedelmet, „nem kisebb író és hazafi járt előttem, mint Szalay László”. Felfogásban, kritikában és hazafiságban az ő „egyenes utódjának” vallja magát, a „Rákóczi-konstrukció egyik pillérét változtatás nélkül” vette át tőle, a „hazafias magyar történetírás” a fejedelemben a legújabb időkgig nem látta „a nemzeti függetlenség megszemélyesítését”, kultusza még a reformkorban „sem tartozott a hazafias történetírás kötelező kellékei közé”. „Jobb hazafit nem tudnék erre nézve megszólaltatni, mint a negyvennyolcas idők lánglelkű püspökét, a későbbi emigránst, Horváth Mihályt [...] nemzeti író volt, aki

Lázadás [...] egy modern *polgári történetnézet* nevében a régi, megcsontosodott történeti látásmód ellen, amelyet az egyszerűség kedvéért *kurucos-rendiesnek* nevezhetünk”. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. 293. Néhány évvel korábban Gyurgyák János: *Szekfű Gyula nemzetnézete*. In: Ormos Mária (szerk): *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Budapest, 2003. 294.

¹⁷ Szekfű: *Újabb válasz bírálótinnak*, 471. „Bizonyos vagyok benne, hogy pártszenvedélytől el nem vakult emberek, akik sem nem kurucok, sem nem labancok többé, hanem érzik az egész magyarság történeti és faji összefüggését, a tőlem rajzolt alakra tisztelettel, *szerető és meleg részvétellel fognak tekinteni*.” Szekfű: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*, 259. (Kiemelés minden idézet esetében az eredetiben.)

¹⁸ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest, 1916. 131–133.

¹⁹ Ebben segítségére van legfőbb mentora, Angyal Dávid, aki segíti őt a historiográfiai tájékozódásban. „Szalay és Horváth Mihály idézeteket *nagyon* köszönöm – írja neki Szekfű –, ez utóbbinak 1844 és 1858. magyar történetében igen súlyos passzusokra akadtam, hasonlóképpen Katonánál.” Szekfű 1916. február 14-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/339.

nemzetéről jót, rosszat, kötelméhez híven megírt, nem pedig Rákóczi udvari történetírója”, ezért tárgyilagosan beszámol a felkelés árnyképeiről is. „Ki merné őket meggyanúsítani, hogy nem voltak hazafias ideáljaik, hogy nem élt lelkükben a független állam és szabad nemzet égető vágya!”²⁰

Figyelemreméltó a megidézett tekintélyek jellemzése, hazafiasságuk, elismertségük hangsúlyozása: „Békefi Rémy, a magyar ciszterciák apátja, a magyar művelődéstörténet modern megalapítója, könyvtárra menő hazafias szellemű történeti művek szerzője, tanítványaitól rajongva tisztelt egyetemi tanár”; Károlyi Árpád „Bocskai szabadságharcának és a magyar vallásszabadság megszerzésének történetírója, 35 év óta a magyar tudományok idegenben képviselője, aki emellett a magyar állam története gerincét a Magyar Országgyűlés Emlékeinek kötetét írja meg”.²¹ Glatz Ferenc megfigyelése szerint Tagányi Károlyt már nem a tudománytalan közfelfogás tudományos-szakmai bírálójaként idézi, mint négy évvel korábban a Werbőczy-kritika eszmetörténeti fejtegetései közben.²² Most „nemzeti eszményünknek, az Árpádok független államának elsőrangú kutatója, kinek nevét a közönség akadémiai vagy Szent István-Társulati szereplésekor hallja”. Takáts Sándor „hazafias rajongással írt” tárcáiban népszerűsítette tudományos eredményeit: „a török–magyar vitézi élet és kultúra felfedezését”, „a rendje hazafias hagyományait ápoló piarista tudós [...] csodálatosképpen meg van elégedve könyvem hazafiságával”.²³ Ugyanebben az időben ugyanakkor Takátsot egy levelében legendaképzéssel vádolja, amiért a török hódoltság korát jótéteményként állítja be.²⁴

A „nemzet jobbjaihoz”, a „tisztéletreméltó emberek”-hez, „a nemzeti hagyományok igaz hívei”-hez fordul, bízunk benne, hogy belátják, műve „semmiképpen sem tört a hagyományok ellen, nem volt forradalmi jelenség, hanem éppen a nemzeti hagyományok, az igazi nagy idők, nem a tegnap, hanem a tegnapelőtt, a magyar renaissance követése folytán állott elő. Igaz, nem vagyok Thaly Kálmán irányának híve, de becsületes törekvéssel iparkodtam másokat, egyetemesebb magyar szellemeket, követni.”²⁵

Amikor magát a „nemzeti”, „hazafias”, „igaz magyar” történetírás, Horváth és Szalay örökösöként állítja be, saját soraiban azok történetfilozófiájának „*magyarabb* visszhangját” véli kihallani. Figyelmeztet az egymással szembenálló megközelítésekre, magát pedig egyensúlyozó helyzetben tünteti fel: „Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja csak *egy része a nemzeti eszmének* [...] rajta kívül még nemzeti érzések, kívánságok és eszmények egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek [...] a kuruc ideál [...] *nem kizárólagos ideál*, csak egy része, helyesebben *egy formája az egyetemes magyar nemzeti eszmének*.” A nemzetet „nagyszerű virágjaitól fosztanánk meg”, ha csupán Rákóczi nevére, „a kurucideál formulájára akarnók összerörítani”.²⁶

Itt nem hivatkozik a megelőző nemzedékekre, pedig az általa más összefüggésben idézett Pauler, Salamon, Fraknoi Vilmos, Szécsen már a dualista korszak elején tisztában voltak az

²⁰ Szekfű: *Mit vétettem én?* 129–140.

²¹ Szekfű: *Mit vétettem én?* 8.

²² Glatz: *Történetírás és politika*, 199.

²³ Szekfű: *Mit vétettem én?* 9–10.

²⁴ „Egy új legendaképződésnek vagyunk tanúi, és majd megszenvedhetünk, ha megkísérreljük kútfők alapján, legenda ellenére dolgozni. Lassanként alig lesz a magyar történetnek részlete, hol ilyen szentesített legendák nem állnak a tudomány útjába.” Szekfű 1914. március 10-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/266.

²⁵ Szekfű: *Mit vétettem én?* 127–128.

²⁶ Szekfű: *Mit vétettem én?* 140–142.

ellentétekkel, és igyekeztek felülemelkedni azokon, sok tekintetben megvalósították az ún. „nagy magyar” szemléletet. Tanára, Angyal Dávid több mint harminc évvel korábban éppen Thaly kapcsán figyelmeztet az egyoldalú beállítottság veszélyére: „...mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna.”²⁷ Másik tanára, Marczali a századfordulót követően mutat rá ugyanerre: „...a történész, ha tárgyilagosan nézi a múltat a maga egészében”, ezzel „egy pártot sem elgíthet ki, mert világos, hogy minden párt szükségkép egyoldalú és ezt az egyoldalú igazolását keresi a történetben is. Abban a történetben, mely az egész nemzeté.” Számára természetes, hogy „a kuruc és a labanc — mindegyik párt [...] olyan idő remélem soha sem lesz, a melyben a hazafinak azonosítania kell magát mindenképp egy párttal. Én előttem legalább, és azt hiszem ebben mindnyájan egyetértünk, a magyar fölötté áll a kurucnak és labancnak is.”²⁸

Egyik első értő kritikus, Braun Róbert fölöslegesnek tartja Szekfű igyekezetét, tudományos berkekben tisztában vannak a primitív nézetek tarthatatlanságával: „...szükség-e ezt ma azok előtt bizonyítani és még hozzá oly hosszasan, akik akadémiai kiadványokat olvasnak?” Ugyanerre hívja fel a figyelmet majdnem egy évszázaddal később R. Várkonyi Ágnes: „A száműzött Rákóczi író fiatal Szekfű nem magányosan vette fel a harcot a romantikus felfogással szemben. A török hatalomtól megszabadult Magyarország történetéről már számos szigorúan vett, színvonalas szakmai eredmény született előtte. Ezek különböző területeken messze meghaladták a felszínes 19. századi kuruc–labanc romantikát. Szekfű előtt alaposan elő volt készítve a talaj. Az előző nemzedékek megkezdték „egy új, igazabb történelmi kép kialakítását. Hevesen bírálták a romantikát, Thaly történetírását, és a magyar történelem addig ismeretlen területeire világítottak rá.”²⁹

Szekfű Thalynek szemére veti, hogy „kuruckodik”, maga viszont „magyarkodik” kezd, „behátrál a tisztázatlan fogalmak és az érzelmek útvesztőjébe”. Így nem csupán a nemzeti hagyományok méltó örökösének tűnik, hanem egy magasabb rendű álláspont, egy korszerűbb irányzat képviselőjeként léphet fel, mely magában foglalja mindkét (kuruc és labanc) szemléletet; amikor az egymással szembenálló irányzatok egyensúlyba hozataláért száll síkra, azt akarja bizonyítani, képes felülemelkedni az ellentéteken.³⁰

Íme egy hosszabb idézet mindenek igazolására: „Magyar tragédia, magyar lélekkel láttam meg és magyar szomorúsággal adtam elő. Nem panaszkodom, sorsom is magyar érette: gúny, félreismerés, üldözés, hazaárulás vádja! Nem vagyok sem kuruc, sem labanc. Magyar történetet írok, nem labancot, bár ilyet írni éppen úgy nem volna szégyen és rossz magyarság jele, mint kuruc történetet írni sem az. Közvetlen előttem járó Thaly Kálmán ez utóbbit cselekedte s mikor én utána jövén, egyetemesebb magyar alapokra helyeztem történetiszemlételemet, még jóindulatú emberek is könnyen labanc vonásokat fedeznek fel ott, ahol csak hiányoznak a kurucos zínerek. Pedig igazában nem is tudtam Szalay László irányához egészen visszatérni, az ő objektív felfogását mindig hidegen követni. Mert nem sikerült elfojtanom

²⁷ Angyal Dávid: *Ócskay László*. Budapesti Szemle, 30. köt. (1882) 65. sz. 197.

²⁸ Marczali Henrik: *Andrássy Gyula: A magyar állam főnmarradásának és alkotmányos szabadságának okai*. Jogállam: jog- és államtudományi szemle, 4. évf. (1905) 1. sz. 66–68. Visszaemlékezésiben feleleveníti: Gyulai Pál „nagyon örült, mikor e könyv bírálatában a gróf ellen fordultam, mert úgy Deákot, mint tulajdon atyját labancsorba állítja. Úgy írtam: a magyar eszmét többnyire a kuruc fejezte ki, igen ritkán a labanc. Mindegyik csak párt. Fölöttük áll a magyar”. Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. 275.

²⁹ Braun: *A magyar történetírás revíziójához*, 71.; R. Várkonyi Ágnes: *A pályakezdés esélyei. Szekfű Gyula levelezése Angyal Dáviddal*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011. 35.

³⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Duna-táji labirintusok*. In: uő: *A tűzvész tanúi*. Budapest, 1995. 194.

szubjektív magyar érzésemet, mikor néha Rákóczi, mostoha sorsa kénytelenségéből, ezzel az egyetemes magyarsággal ellentétbe jutott.

Gondolják meg a nemzet jobbjai a tényekkel és tekintsék meg az összefüggéseket ők, akik védik a nemzeti eszmét és harcolnak a nemzeti hagyományokért. És azután ítéljenek felettem, aki szenvedtem és szenvedek, nemzeti érzésért és hagyományokért egyaránt.”³¹

Egy ekkoriban megjelentetett forrásközlés előszavában Szekfű nagy elismeréssel ír az 1849 utáni magyar történetírásról, amely „nem klasszikus vagy francia formulák vagy konstrukciók” alkalmazásából áll, a francia romantikus irány elhagyása, a német kútfőgyűjtési mozgalom átültetése jellemző rá. A források felfedezésével járó „megható, tökéletesen őszinte mámor a kiegyezés boldogabb idejében megújult, a széles műveltségű emigránsok hazatérésével szélesebb, európai körre terjedt ki”. Bírálatként fogalmazza meg ugyanakkor, hogy a feldolgozás, a kiadott anyag értékelése nem tartott lépést a megjelent nagy mennyiségű forrással.³²

A világháború utolsó évében keletkezett összefoglalója, *A magyar állam életrajza* bevezetőjében ad először rövid historiográfiai áttekintést.³³ Ebben Horváth és Szalay „nemzeti irodalmunk klasszikusai”, akik „iparkodtak szabadulni úgy a romantikus, mind a liberális történet szemlélet doktrínér nyűgétől,” mindkettejüknek „vannak lapjai, melyek a múltnak tökéletesen elfogulatlan, szabad szemmel meglátott képét nyújtják”. Az 1867 utáni időszak „határozottan a komoly, céltudatos munka korszaka, a tetőpont”, az akkori elődök munkássága „a történeti irodalom terén érett gyümölcsökkel kecsegtető ifjú tavaszt varázsolt elő”. A vita során már említett tekintélyeket sorolja fel, Tagányit hosszasan méltatja, Salamon több mint fél évszázados munkája „Magyarország török korszakának alapvető s máig legjobb feldolgozása”, Szilágyi Erdély-története „ma is használható [...] különösen művelődéstörténeti részei érdekesek”, Andrásy Gyula kötetéből „sok új szempont meríthető”, Széchenyi „működésének mai napig legjobb méltatása” Grünwald Bélánál olvasható.

Külön dicséri Szilágyit, amiért szorgalmazta az ifjú tehetségek külföldi tanulmányait, halála után – véleménye szerint – „elzárkóztunk, lebecsáltván a sorompókat”. Az 1890-es évektől „félreismerhetetlen hanyatlás” tapasztalható, egyenesen „huszonöt év óta rajtunk uralgó dekadencia”-ról beszél egy olyan korszakban, amikor Marczali korszerű szemináriumra kevésnek bizonyult, „az átvételre váró külföldi eredmények mindinkább feltorlódtak ott a nyugati határon”. Ilyen körülmények között „a nagy közönség továbbra is megmarad a negyvenes éveknek immár végképp antikvált, szinte gyerekesnek tetsző, színpadias – másutt romantiko-liberálisnak nevezett – történet szemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége”. A magyar történetírás állapotáról nyújtott kép korántsem oly borús, mint öt évvel korábban. Akkor úgy látta, a megélőző korszakban Thaly „ragadta magához a vezetést”, az általa bevezetett „diktatúra” miatt „az egész magyar historiográfia kárt szenvedett”. Most Timon Ákos híres munkája „elszigetelt jelenség”, álláspontja „túlhaladott”, több mint egy évtizede „visszautasításra talált a jogtörténet művelői körében”,³⁴ nincs igaza annak az

³¹ Szekfű: *Mit vétettem én?* 143.

³² Szekfű Gyula: *A Hódoltság korabeli török történetírók I-II. (Kútfőkritikai tanulmány)*. Történeti Szemle, 5. évf. (1916) 3. sz. 322–324.

³³ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1918. 9–14., 227–239.

³⁴ Szekfű már egy 1911-es levelében élesen elítélte „Timonék” felfogását „a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentáris (!) jellegéről”. Szekfű 1911. március 11-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/237.

osztrák tudós, aki „Timont bírálva, nemcsak őt, de az egész magyar jog- és alkotmánytörténetet a nyugati, modern módszerek nem ismerésével vádolja”.³⁵

A munkában továbbra sincs nyoma az alapos elemzésnek, az általánosságok szintjén magasztal és marasztal el.³⁶ Egy ekkori levelében Szekfű beismeri, hogy „tudása és olvasottsága” is hiányzik a 19. század második harmada magyar történetírásának bemutatásához.³⁷

Hamarosan újabb, jelentős fordulat következik felfogásában.

Fordulat

A világháború, a forradalmak, az ország szétesése nyomán a magyar történelem tragikus fordulatot vesz, az előzmények átértékelődnek. Mi vezetett ide? Ki a felelős? A közéleti ügyek iránt oly fogékony Szekfű mindezt mélyen átéli, szembe akar nézni „azon erőkkal, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették a nemzetemet”. Nem tud, talán nem akar kitérni a kínzó kérdések elől; őszintén vall erről néhány év múlva: „Mi, a trianoni fagnak fázós gyermekei [...] korszakok mezsgyéjén léptünk át és csak most, visszatekintve, borzong igazán lelkünk, látva a kitölthetetlen mély szakadékat, mely a múltat jelenünkötől elválasztja.”³⁸

Megszületik legismertebb könyve, a *Három nemzedék*, „mellyel a száműzött tudós az elit élére került”.³⁹ A korszak végén azt írhatja róla Joó Tibor, hogy e munkából indult ki „e két évtizeden át jóformán minden szellemi fejlődés – beleértve világnézeti és politikai mozgalmat is”.⁴⁰ A széthullás belső okait keresve Szekfű határozottan szembefordul az előző korszak „liberalizmus”-ával, amiért a tönk szélére sodorta az országot, megakadályozta, hogy a magyarság élni tudjon a kiegyezés nyújtotta nagyszerű lehetőséggel. A cél, Németh László szavaival: leszámolni a romlásba vivő liberális kurucszággal, „a magyar természet nagyobb felével”.⁴¹

Átfogó koncepció alapján írta Szekfű a művet: Ranke nyomán úgy véli, a tudós kötelessége nemzetpolitikai kérdésekben útmutatást adni, „bármennyire hajlamos volna is bezárkózni a tiszta tudomány korlátjai közé, mindenkor kénytelen volt egyúttal állami, nemzeti célok szolgálatában is dolgozni”.⁴² Előterbe kerül az ideológus, akit nem a múlt megértésé-

³⁵ Kivételként egyetlen konkrét példát: a „romantiko-liberális történetnéző” soha nem tudta felfogni „Szent István egyéniségének igaz magyar nagyságát”.

³⁶ Braun, akárcsak több kortárs kritikus, úgy véli, Szekfű „óvakodik a közfelfogással ellentétbe kerülni, sőt néha, kellő mérséklettel, tüntet nemzeti érzelmeivel”. Ő az egyetlen, aki megállapítja, hogy ez alól éppen „a magyar történetírásról bevezető és befejező jegyzeti tesznek kivételt. Az ebben való dicséret és gáncok, elhallgatások és megemlékések oly kevésbé következetesek, hogy tárgyilagosságuk iránt gyanút keltenek.” Braun: *A magyar történetírás revíziójához*, 72.

³⁷ Amikor 1917 nyarán Lukinich Imre felkérte Szekfűt, hogy a Magyar Történelmi Társulat fennállásának ötven éves évfordulójára írja meg a magyar történetírás 1825–1867 közti történetét, ő kitért a feladat elől: „...tudásom és olvasottságom is hiányzik a témához” – vallotta be ekkor, azt nem fiatalra kellene bízni. Az új nemzedéknek ugyanis egészen más felfogása van a közelmúltról, „és könnyen megeshetik, hogy egyes kérdéseket az idősebbek nézeteitől eltérőleg ítélünk meg, pedig az 50 éves fennállást illető munkának inkább konzervatívnak kellene lennie”. Szekfű 1917. július 22-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/368.

³⁸ Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In: uő: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 11.

³⁹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1935. 508–509.

⁴⁰ Joó Tibor: *Szekfű Gyula 60 éve*. Magyarságtudomány, 11. évf. (1943) 2. sz. 168.

⁴¹ Németh László: *Szekfű Gyula*. In: uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 535.

⁴² Szekfű Gyula: *Bevezetés*. In: uő: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 10.; Szekfű Gyula: *Trianon revíziója és a magyar történetírás*. Magyar Szemle, 12. köt. (1931) 8. sz. 328.

nek vágya vezérel, hanem koncepciójának alátámasztására keres adatokat. Műve vádirat, talán ennek köszönheti népszerűségét. Válaszokat ad és felelősöket nevez meg, ám „amilyen szuggesztív, olyan káros [...] azokat a nagy történelmi folyamatokat, amelyek a közép-európai térség balkanizálódásához vezettek, úgy mutatta be, hogy eleveneket és holtakat ültetett a vádlottak padjára”.⁴³ Gyurgyák János szerint zsákutcába vezette Szekfűt a „sokakat kísértő *csalfa ideál*”, amikor megpróbálta a nemzeti érdekeket becsempészni a tudományos rendszerbe. Az ugyanis „nem valamiféle statikus, állandó tényező, hanem pontosan ellenkezőleg: a nemzeti érdek folytonosan alakul a külső és belső körülmények változásával. S mivel ezt a tényezőt Szekfű történetírása immanens részévé tette, a magyar történelmi fordulatok szűkszerűen maguk után vonták történetiszemléletének átalakulását.”⁴⁴ Mindez komoly hatást gyakorolt historiográfiai képére.

A nemzeti érdek Trianon után a kritikus önvizsgálatot, az előző korszak bírálatát, eszméinek felülvizsgálatát követelte. Erre vállalkozott Szekfű. Az itt megjelenő erős ideológiai elkötelezettség rányomja bélyegét a Mohács utáni magyar történelemről és a megelőző korszak történetíróiról alkotott véleményére. Mindezzel maga is tisztában lehetett, néhány évvel később így méltatja egyik példaképét, Károlyi Árpádot: „...minél *objektívebb* a történetíró és minél *kevésbé* romantikus és minél nyugodtabban, megértő mosollyal, felindulás nélkül bontja szét az arc rajzát és jelöli meg az egyes vonások különleges természetét és eredetét, annál inkább lesz inaktív és húzódik vissza a közélettől s ennek nyilvánulásaitól, elsősorban a zsurnalizmustól, mely korunkban az embert ismertté avatja”.⁴⁵ E sorok papírra vetésekor Szekfű már a magyar közélet egyik meghatározó alakja,⁴⁶ az „igazi” történészi munka iránti nosztalgiaát olvashatjuk ki szavaiból – bár ezt követően is számos történelmi szakmunka kerül ki keze alól, egyre inkább „véleményvezérré” vált, aki hatni akart kora társadalmára.

Bár Szekfű tudta, hogy a tudósnak törekednie kellene a pillanatnyi áramlatoktól való távolságtartásra, a politikai események mély nyomot hagytak munkásságán. A kortárs Asztalos Miklós számára ő az időszak „legnagyobb hatású publicistája, esszéírója”. „Soha magyar történetíró annyira nem volt megáldva a napi problémák iránti érzékkel, mint ő. Bármiről írjon is, a máról ír és a mának ír. A *Harmadik nemzedéktől* kezdve minden írása tanítás a mának [...] soha sem volt csak historikus, minden műve »időszzerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszzerű kérdéseire történelmi témákon keresztül utalt [...] Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is.”⁴⁷ Csécsy Imre szerint is lehetetlen elválasztani Szekfű történetírói és publicisztikai tevékenységét.⁴⁸

⁴³ Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról*. Budapest, 2001. 73–74. Vagy ahogyan másutt fogalmazott: „A pamflet a bűnbakkezesésnek adott táptalajt.” Miskolczi Ambrus: *Csoportkép történészekkel. Az antiszemitizmus ürügyén?* Aetas, 19. évf. (2004) 3-4. sz. 292.

⁴⁴ Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 333–334.

⁴⁵ Szekfű Gyula: *Egy hetvenéves történetíró (Károlyi Árpád)*. Napkelet, 1. évf. (1923) 8. sz. 786.

⁴⁶ „Ma már nem lehet vitatni, hogy az újabb magyar köztudat kialakításában jelentékeny része volt” – írja a *Három nemzedékről* Szabó István. Szabó István: *Három nemzedék után*. Protestáns Szemle, 43. évf. (1934) 6. sz. 364.

⁴⁷ Asztalos emlékiratait idézi Miskolczi Ambrus: „A történelmi Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. *Historiográfiai kérdőjelek*. Századok, 137. évf. (2003) 1. sz. 226., 230.

⁴⁸ „Nem lesz könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta. Nem lehet elválasztani, egyszóval Szekfű történetírói munkásságát publicisztikai tevékenységétől.”

Két év alatt nagyot fordult a világ, nyoma sincs már a korábbi elismerő soroknak, saját álláspontját a '48 után „uralkodó liberális történetfelfogástól diametrálisan eltérő”-nek mondja.⁴⁹ Míg korábban elsősorban a Thaly nevével fémjelzett, szélsőségesen elfogult szemlélet ellen szól, magát a hazafias, nemzeti hagyományok örököseként állítja be, most bírálatait kiterjeszti az előző generációk elitjére, így annak történész-társadalmára is.

Már a reformkorban megtalálja a két szembenálló típus mintáit: az ifjú Bajza Józsefet és az idős Horvát Istvánt. Az előbbi gúnyolódik, pökhendi stílusban szólja le mindazokat, akik nincsenek ínyére – akárcsak Szekfű példaképe, a „még oly mérsékelt és méltányos” Szalay, aki szintén lenézte, „élhetetlennek” tartotta az „obvalláló” kort, a hon sülyedésén búsongó érzélgősséget!⁵⁰ Bajza bűne, hogy liberális, „híve az észnek és egyéni szabadságnak”. Szekfű a különbségekre helyezi a hangsúlyt, így a romantikus Kölcseyvel állítja őt szembe,⁵¹ bár két éve még „romantiko-liberális” történetírásról beszélt. Horvát, akít Bajza „könyörtelenül szétmarcangol”, „a régi magyar múlt tisztas kutatója, ki módszerben sokat tévedett ugyan, de magyar érzése és jószándéka kétségbe nem vonható”. Így lesz a már életében neveltségessé váló, bibliai szereplőkben magyar ősoket tisztelő Horvátból konzervatív előkép, és így válik a „magyar érzés”, a „jószándék” tudományos értékmérővé! Bajza viszont „a múlttal szemben idegen”, a reformkor ifjú titánja nem elégszik meg a történeti események egyszerű felsorolásával („mi történt”), hanem meg szeretné érteni, miféle okok, milyen erők állnak ezek mögött („miért történt”) – ez a történetírói program elbizakodottságra vall, „az emberi ész és értelem teljhatalmába” vetett túlzott hit a hibája. „Boldog illúzió, róla nekünk rég le kellett mondanunk.”⁵²

Meglepő félreértésről vagy szándékos félremagyarázásról van szó. Az előző korszakkal öntudatosan szembeforduló, „elbizakodott” történetírói program egyik legszebb példája éppen a *Magyar történet* Hóman–Szekfű-féle bevezetése. Bajza a pusztán adatközlő történetírás ellen szól, nem az érdekli, „milyen hímzetű vala Szent István palástja”, hanem az, milyen volt nagy királyunk „szelleme”, hogyan mozdította elő a közjót.⁵³ Szekfű ugyanezt a képet

Csécsey Imre: *Szekfű Gyula az asszimilációról és a disszimilációról*. Századunk, 14. évf. (1939) 3. sz. 128.

⁴⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920. 3.

⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes szerint az ifjú Szalayt Bajzához hasonló hév fűti a múlttal való szakításra, szintűgy célja „kimondani a szakadást a múlt és jövő között”. R. Várkonyi: *A pozitivisták történetnézete*, I. 246–247.; R. Várkonyi: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban II. A pozitivismus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. Budapest, 1973. 172.

⁵¹ „Kell-e nagyobb eltérés két egyéniség közt, mint ami a romantikus Kölcsey és a liberális Bajza közt van.”

Németh elutasítja a szembeállítást: „Bajza és Kölcsey közt pedig tiszta kitalálás a szakadék.” Németh: *Szekfű Gyula*, 540. Pach Zsigmond Pál azzal vádolja Szekfűt, hogy reformkori irodalmunk életében erőszakos cezúrát konstruál 1830 után, hogy imigyen előkészítse a politikai fejlődés hasonlóan ábrázolt menetét. Pach Zsigmond Pál: *Az ellenforradalmi történetnézete kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében*. Történelmi Szemle, 5. évf. (1962) 3-4. sz. 408–409.

⁵² Szekfű: *Három nemzedék*, 92–95.

⁵³ „Én nem elégszem meg annak tudásával, mi történt, hanem azt kívánom kifejtetni filozófiai szellemmel [...] miért történt ez vagy amaz így és nem másképp, s miért kellett szükségképpen így történnie, s én megvallom [...] nem annyira arról leszen kedvem beszélni, milyen hímzetű vala szent István király palástja, hanem inkább arról, milyen vala azon ember szelleme, kit e palást ékesít; nem annyira arról, egyenesen állott-e a kereszt valaha a magyar koronán vagy görbén, hanem arról, mi hasznos és kárt hoztak a közjóra azon fejek, melyeken e korona fénylett.” Bajza József: *Levél a Kritikai Lapok III. füzeté iránt*. Kritikai Lapok, 5. évf. (1834) 110–111. (megjelent még: Bajza József: *Válogatott művei*. Budapest, 1959. 195–199.)

használva marasztalja el az előző nemzedéket: „Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratuk és álmaik képeit már nem ismertük meg.”⁵⁴ A szellemtörténeti iskola vezéralakjaként a későbbiekben Bajzához hasonlóan több ízben kipellengérezte a forrásokat sorakoztató historikusokat, akik képtelenek szintézist nyújtani.

Bajza és Horvát szembeállítása a nemzedékek ellentétét kívánta szemléltetni: a fiatalság lelkes naivsága elveti és lerombolja apái örökségét, a hagyományokat, melyeket éltetni kellene. Valójában a liberálisok optimizmusa zavarja, amely a történeti fejlődés törvényeit kutatja, az alapvetően pesszimista Szekfű nem tudja elfogadni a reformkor fejlődésbe vetett hitét. Bajza ezért a második generációhoz kerül, míg kortársai, Szalay, Horváth, Telesi József, akiket „bátor nemzeti érzésben, józan kritikában, művészi kompozícióban és nemesi előadásban azóta is senki meg nem közelített”, az elsőhöz. Önkényesen kiemeli őket korukból, elérhetetlen magasságba emeli, ellenpontként állítja be gyarló és elfajzott utódaikkal szemben. Bár munkásságuk a második nemzedék idejére esik, „ezen ifjabb kortársaikra szinte semmi hatást nem gyakorolnak és utód és iskola nélkül tűnnek el”.⁵⁵

Néhány éve még idilli képet festett az „új Magyarország” 1860-as években induló történetírásáról, csupán a harmadik generációtól fedezte fel a hanyatlás jeleit. Most, ahogyan R. Várkonyi Ágnes fogalmaz, „kemény vádak zuhatagába kerül a 19. század második felének egész történetírása. Nem vált központi irányítójává a nemzeti életnek, anyaggyűjtésbe sülyedt...” Nagyszabású víziója felülírja korábbi álláspontját: a dualizmus korában „történetírásunk sápadt arculatján [...] a hanyatló kor minden betegsége olvasható”, annak „liberalizmusa megakadályozta a régi korok nemzeti munkájának értékelésében”, „a nemzeti illúziók hatása alatt [...] tartózkodott” bizonyos – Szekfű által meg nem nevezett – problémáktól, melyeknek tárgyalásával „a budapesti sajtót felingerelné”.⁵⁶ Egyszerre hibája a történetírásnak a múlttól való elfordulás (!) és az illúziók megléte. Bár „a nemzeti élet központi irányítója kellene legyen”, nincs bátorsága a nagy közönség elé vinni eredményeit. „Hanyatló korunk történetírása [...] nem nyitotta fel az emberek szemeit, mert magának sem volt bátorsága a beteg társadalom közepette, tisztán erkölcsi öntudatára hagyatkozva, tudományos lelkiismerettel munkálkodni.”⁵⁷

A nagy visszhangot kiváltó mű 1922-es, második kiadásának előszavában alaposabban kifejti véleményét tudománya múltjáról, melynek utóbbi félszázadát „egyoldalúnak” minősíti. Talán az őt ért kritikák miatt fogalmaz határozottabban: „Mivel a jelen legégetőbb problémájának 1867 óta az osztrák birodalomhoz való viszonyunk, a magyar függetlenségnek Ausztriával és a dinasztiaival szembeni megvalósítása tűnt fel, ezért történetírásunknak is legkedveltebb tárgya éppen a magyar állami függetlenség volt. Mindaz, ami ezt a múltban dicsőségesen illusztrálja, méltó tárgyat tette a kutatásnak, és amennyiben készült ilyen, a feldolgozásnak.”⁵⁸ Ismét általánosít, név szerint senkit sem említ, a teljes dualista korszak

⁵⁴ Szekfű Gyula: *Előszó*. In: Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ósidőktől napjainkig*. Budapest, 1934. V.

⁵⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, 225. Fejtegetéseiből nem derül ki, mely 19. századi magyar historikus teremtett iskolát minálunk! Talán Thaly?!

⁵⁶ *A száműzött Rákóczi* körüli hajszá csupán a sajtó felingerléséből származott volna? – teszi fel a kérdést R. Várkonyi Ágnes. R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélet*, I. 247.

⁵⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, 303–304.

⁵⁸ Szekfű Gyula: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*. In: uő: *Nép nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 64.

történetírásának teljesítményét minősíti, nem teszi világossá, mit ért „függetlenségi” irányzat alatt, mennyire volt ez uralkodó a korszakban.

Hol vannak már *A magyar állam életrajzának* lelkesítő képei? Két nemzedék „Erdélyországának a magyar függetlenséget védelmező törekvéseit és akcióit [...] tartotta az igazi nemzeti történetírásnak. Aminthogy az is volt, de csak része az egésznek, és keleti magyar egyoldalúságában úgy viszonylott az ideális, valóságban még csak ezután, újabb generációk munkájával elkészítendő magyar nemzeti történetíráshoz, mint a porosz a nagynémethhez.”⁵⁹ Így lesz az előző félszázad „tisztán a nemzeti függetlenség érdekei iránt érdeklődő erdélyi történetírása a minden magyart, kurucot és labancot átfogóval ellentétben –, kismagyar történetírás”, amely nem ismerte fel „a nagy nemzeti egységet [...] meglegedett egy történeti rész, az egész egy töredéke viszonyainak kutatásával”.⁶⁰

Itt bukkann fel elsőként a kismagyar jelző: az előző korszak homályosan körülírt, elavultnak tartott szemléletét kívánja jellemezni így. Kétségtelenül szerencsétlen minősítésről van szó, amire egyik legközelebbi barátja, az irodalmár Horváth János azonnal felhívta figyelmét: „Kismagyar: nem szerencsés megnevezés; degradáló értelmű nemcsak terjedelemben, hanem érdemben (»függetlenség«) is: uszításra alkalmas.”⁶¹ Szekfű ennek ellenére megmaradt használata mellett, a későbbiekben kiterjesztette azt, nem csupán a történetírásra alkalmazta.⁶²

Az igazi „nemzeti történetírás nem a pártpolitikától függő, nem egy országrészben gyökerező történet szemléletet, hanem [...] kezdettől fogva tudatában van minden magyar egységének”.⁶³ Mint másutt, itt is adós marad annak kimutatásával, hogyan függött a pártpolitikától a dualista korszak történetírása, miként gyökerezett egy országrészben, és miért nem volt tudatában „minden magyar egységének”.⁶⁴

Magáról így vall: „...már korábban felszabadultam az egyoldalú kismagyar ideológia alól és utána szinte egyedül – ezt nem büszkeséggel, sajnálattal mondom – próbáltam meg kuruc és labancnak történeti szintézisét adni”. A színpadias egyedülállóságnak, az új irányzat zászlóvivőjének pózából Szekfű a későbbiekben sem tud szabadulni.⁶⁵ A továbbra is mércének számító Szalay és Horváth óta „történetírásunk formákban mindinkább kiszáradt és egyszerű tények egymás mellé sorakoztatására senyvedt össze”. Ebben elfogultságot lát: még a forráskiadás terén sem figyelhető meg a kellően objektív szemlélet, megkülönbözteti a

⁵⁹ Korábban Kemény Zsigmond, majd Beöthy Ákos hasonlította a fejedelemséget Poroszországhoz: „Erdély a nemzeti fejedelmek korszaka alatt a hiteshelmék irányában olyforma szerepet játszott, mint éjszakai Németország; Magyarhon pedig: mint déli Németország.” Kemény Zsigmond: *Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára*. In: uő: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Budapest, 1971. 46.; Beöthy Medici Katalint, Piemontot, illetve Brandenburgot említi példaként, mint amelyek „a szomszédos nagyhatalmasságok vetélkedését oly módon használták ki, hogy hol az egyik, hol a másik részére állottak [...] Az erdélyi fejedelmek és miniszterek ezt a taktikát nagy virtuozitással kezelték, és így a török Scylla és az osztrák Charibdis között elég szerencsésen áteveztek.” Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány I. A régi Magyarország a honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig*. Budapest, é. n. [1900] 317.

⁶⁰ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 64.

⁶¹ Horváth 1921. november 5-i levelét idézi Lackó: *Szekfű-problémák*, 109.

⁶² Bocskai például. „Kismagyarországot” hozott létre. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet III*. Budapest, 1935. 382.

⁶³ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 64.

⁶⁴ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 65.

⁶⁵ Lásd például: Szekfű Gyula: *Válaszom a Magyar történet dolgoiban*. Budapesti Szemle, 242. köt. (1936) 706. sz. 371.

„kismagyar”, illetve a „nagy magyar” történetre vonatkozó irodalmat, és azt állapítja meg, hogy az elsőre „sokkal több kútfőnk ismeretes”.⁶⁶

Míg korábban a nagy magyar történetiszemlélet „minden magyart, kurucot és labancot átfogó”, azaz tartalmazza a kismagyart (tehát a kismagyar forrás egyben nagy magyar is), itt szembeállítja azokat, vagyis ami kismagyar (forrás), az nem nagy magyar!⁶⁷ Ugyanitt a két szemlélet szintéziséről beszél, amire természetesen nem lenne szükség (hiszen ha a nagy magyar része a kismagyar, akkor tulajdonképpen az lenne a szintézis). Bár a terminológiát, német mintára, ő vezette be, úgy tűnik, számára sem volt mindig világos használata.⁶⁸

Egyértelműen a (részben általa felnagyított és abszolutizált) kettősségen való felülemelkedést jelöli meg célként, úgy állítja be, mintha számára ez sikerült volna, pedig rokonszenve a nyugatiakhoz húzza, és ezt nem rejti véka alá. Miközben az egység megvalósításáról beszél, folyton az ellentétet hangsúlyozza, a pillanatnyi politikai helyzet hatására egymással szembenálló irányzatokat mutat be; ezért lesz Braun Róbertnél a Három nemzedék „efemer értékű könyv [...] nem mozdítja elő ezt az egységet [...] A gyűlölet oltára az, amelynek tüzeit Szekfű e könyvével élesíteni igyekeznek.”⁶⁹

Szekfű zárójelbe teszi az előző korszak teljesítményeit: az ún. „függetlenségi” szemlélet túlsúlyát feltételezi akkor, amikor a kor kiemelkedő történései kiegyensúlyozott álláspont kialakítására törekedtek, és a pártatlanság volt az egyik legfontosabb elvárás egy tudományos munkával szemben. Szekfű „megfeledez” az előző nemzedékekről, amikor saját magát állítja be a szélsőséges értelmezések elleni küzdelem élharcosaként, mint aki „már korábban” felszabadult a „kismagyar ideológia” alól, és „szinte egyedül” próbált meg azon felülemelkedni, megvalósítani a „kuruc és labanc történeti szintézisét”. Ezzel figyelmen kívül hagyja azon historikusok erőfeszítéseit, akik több-kevesebb sikerrel, de mindenképpen tudatosan ennek a szintézisnek a megvalósítására törekedtek.

1918-ban lenézően írt az 1840-es évek történetiszemléletéről, egy évtizedre rá Bethlen Gáborról szóló monográfiájában úgy látja, akkor „még a liberális szabadság-ideológia nem kerítette hatalmába a történéseket”, Jászay Pál képes pártatlan képet nyújtani a fejedelemtől, politikájában „személyes motívumokat is meglát, sőt kritizál is”.⁷⁰ A munka körüli vitában azonban az 1840-es éveket újra „a liberálshazafias frazeológia” korszakaként említi, az akkora tehető „hazafias klisék”, a „nemzeti hősök testetlen alakja” megmaradt „a szegény publikum fejében”.⁷¹ Továbbra is dicséri a „fáradhatatlan” Szilágyit, egykori mentorát, Angyal Dávidot, és természetesen Szalayt, viszont először szól elítélően Horváth Mihály „látszólag egyeztető és pártatlan, valójában szabadságigézetes felfogásá”-ról.⁷² Nem fejt ki, mit ért ez alatt. Elmarasztalja az előző generációt, amiért nem vette át Lamprecht és Below eredmé-

⁶⁶ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 65.

⁶⁷ Matematikai nyelven fogalmazva: K részhalmaza, majd kiegészítő halmaza N-nek! Erre az ellentmondásra más is felhívta már a figyelmet: „A nagy magyar út tehát nem egy ellentét egyik pólusa, hanem egyszerre jelöli a kismagyar út kizárását, tagadását, és az ellentétben való felülemelkedést. Az ellentétben felülemelkedés tehát – furcsa módon – az ellentét egyik pólusának a tagadásával azonos.” Dénes Iván Zoltán: *A magyar politikai skizofrénia feloldási kísérletei – Ötven éve halt meg Szekfű Gyula*. Magyar Tudomány, 111. évf. (2005) 12. sz. 1562.

⁶⁸ Az ellentmondás a későbbiekben is felbukkan nála. Lásd például: Hóman – Szekfű: *Magyar történet III*, 63. és Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934. 428., 479.

⁶⁹ Braun Róbert: *Új előszó egy régi könyvhöz*. Szocializmus, 12. évf. (1922) 9. sz. 429.; Braun Róbert: *A liberalizmus bukása*. Aurora, 2. évf. (1921) 1. sz. 11.

⁷⁰ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1983. 254.

⁷¹ Szekfű Gyula: *Kritika és terror II*. Magyar kultúra, 16. évf. (1929) 7. sz. 304.

⁷² Szekfű: *Bethlen Gábor*, 253–255.

nyeit, az ő szempontjaik helyett „adatokat közölt, anélkül, hogy azokat fel tudták volna dolgozni”. Azt a Lamprechtet állítja be példaként, akiről korábban úgy írt, mint „kitűnő, de nagyszájú sörivő germán, akit bámulói úgy elrontottak, akárcsak egy primadonnát”.⁷³

Szekfű összegzése

A nagy szintézis, a *Magyar történet* minden korábinál jelentősebb kísérlet a korábbi korszak szemléletével való szakításra, egy új megközelítés elfogadtatására. A rövid előszó az előző nemzedék fölött mondott ítélet. A szerzőtárssal, Hóman Bálinttal közösen ismétli meg korábbi állításait: a 19. század historikusaira az eseménytörténet, a politika, valamint a közjogi kérdés középpontba állítása, a pártállásnak megfelelő állásfoglalás jellemző. Műveik, köztük Szalay összefoglalása, bár saját korukban nagy haladást jelentettek, „mind elavultak”, a múlt iránti érdeklődést „a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik”. Meglepődve olvassuk a magabiztos kijelentést: a megújult történetírás felszabadult „a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az osztrák–magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára”. Most már „sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútfők használhatóságára, hitelességének megítélésére”, mint akár egy emberöltővel korábban, a segédtudományok szinte egzakttá váltak.⁷⁴ „Boldog illúziók” – mondhatnánk Szekfűvel...

Több cikkében öntudatos újítóként lép fel, az „új módszer” szerinte „nem szélesíteni és mélyíteni fog, nem is átértékelni, hanem egészen új történetet” ad majd, amely csupán politikai ítéleteiben meríthet Szalay Lászlótól és elődeitől, „de minden egyes más téren újat kénytelen alkotni”.⁷⁵ A 19. század vége óta a történettudomány „szinte teljesen megújodott, s problémalátásban és módszereiben ma már messzebb áll az 1850–60-as évek történettudományától, mint akár ez utóbbi Thukydidesétől és Liviusétól”.⁷⁶ A nemzedéki ellentét jegyében úgy vélte, sikerült túllépni elődeiken és korszerűbb, modernebb szemléletet meghonosítani. Egy ekkoriban kelt levelében például azt írja Károlyi Árpádról, hogy „egy élet nehéz munkáját áldozta a korábbi módszer és ideál szolgálatában”, ám „nem hajlandó többé az újat úgy méltányolni, mint tenné akkor, ha a hatás alá korábban került volna”.⁷⁷ Másik egykori mentorának arról ír, hogy a köztük számos történeti kérdésben meglévő nézetkülönbség „úgy látszik elkerülhetetlen folyománya manapság a »Generationsproblem«-nak”.⁷⁸

A kortársak felismerték Szekfű fellépésének jelentőségét: munkássága nem más, mint „a megelőző történetírói gárda mentalitásával szemben való tudatos állásfoglalás”. A műben „az új átértésen, a tudós és költő formáló munkáján van a hangsúly. Csaknem kíméletlenül mondható függetlenséget parancsol magára a szerző, az eddigi irodalom s főként a közfelfogás ítéletétől.”⁷⁹

⁷³ Szekfű 1914. szeptember 5-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/296.

⁷⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Előszó*. In: uőik: *Magyar történet I.* Budapest, 1935. 7–9.

⁷⁵ Szekfű: *Kritika és terror II*, 304–305.

⁷⁶ Szekfű Gyula: *Új színek a Bethlen Gábor arcképhez*. Erdélyi Helikon, 2. évf. (1929) 9. sz. 771.

⁷⁷ Szekfű 1931. október 29-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 805/38.

⁷⁸ Szekfű 1933. március 9-i levele Angyalnak MTA KIK Kt Ms 805/60. Angyal válaszában elutasítja a leegyszerűsítő feltevést: „Nem a generációkról van itten szó.” Angyal 1933. március 11-i levele Szekfűnek. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKK) G 628/220.

⁷⁹ Asztalos Miklós: *Krónika. Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 8–9. sz. 562.; Hajnal István: *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. Napkelet, 7. évf. (1929) 17. sz. 299–300.

E szakítás legfontosabb terméke a *Magyar történet* (s az ehhez kapcsolódó Bethlen-monográfia), valamint *A magyar történetírás új útjai* című 1931-es tanulmánykötet, „a szellemtörténeti módszer kézikönyve”,⁸⁰ amely egy nemzedék korszakváltónak szánt törekvéseit volt hivatott összegezni. A szerkesztő, Hóman Bálint mellett kétségtelenül Szekfű írása a programadó, itt olvashatjuk legrészletesebb historiográfiai áttekintését. A továbbiakban elsősorban ezek alapján igyekszem összefoglalni Szekfű véleményét a 19. századi magyar történetírásról az 1930-as évek elején.

Szembetűnő a kettősség: egyszerre bírál és dicsér. A ’48 előtti liberális korszak „nem lelkesedett” a történelemért, „szükségtelennek találta a végképp meghalt múlttal való foglalkozást”. A dualista időszak tudományát „materializmus” jellemzi, nem becslői eléggé a „lelkiek”-et, elzárkózik a „magasabb szellemi távlatok megnyitásától”. E hanyatló időszakban Szalay László „magas erkölcsi színvonalával, a magyarságra gyakorolt szellemi hatások megjelölésével soha nem lett népszerű”, vele szemben Horváth Mihályt „erősen etatisztikus hazafiság” jellemzi, „a szín, nem pedig a tartalom” teszi kedvelté. Szekfű korábban Thaly ellenében hivatkozik Horváthra, ezúttal a káros függetlenségi szemlélet ósatyjaként jelenik meg, munkáira vezethető vissza „a történeti felfogás, mely a kiegyezés korának tömegeit hatalmába kerítette”. Nagyságát elismeri, helyét „mindjárt Szalay László után” jelöli ki, ám felrója neki, hogy szemléletében „egyetlen állandó pont [...] a szabadságidea”.⁸¹ Ezzel a német Alexander Flegler véleményét veszi át, akinél Horváth, miután „a tizenkilencedik század eszméit magáévá tette [...] a magyar történelemnek minden elhatározó korszakát, és különösen az alkotmány fejlődésének főmozzanatait a modern liberalizmus szempontjából ítélte meg”.⁸²

A bizonyíték, Horváth elméletének „legvilágosabb összefoglalása” Szekfű számára egy 1867-es német nyelvű munkához írt előszava, amelyben a szerző a magyar népnek a múlton végigvonuló szabadságszeretét emeli ki, így a magyar történelem „a szabadságidea történetévé egyszerűsítették”. 1918-ban még azt írta róla, hogy igyekszik szabadulni a romantikus és a liberális „történet szemlélet doktrínér nyűgétől”, most maga felelős annak terjesztéséért! Mivel egy 18. században született eszméről van szó, nevetséges azt visszavetíteni korábbra, annak „mint rendszerező elvnek feltétele nem kevesebbet jelentett, mint *a priori* félreismerését a magyar történet egész századainak”. Szekfű egyetlen mondatban beszél Horváth alapelvéről, programjáról (korábban: rendszerező elvéről) és arról, hogy azt tapintatosan, túlzásoktól mentesen, sőt hosszú fejezeteken át meg sem próbálja (!) alkalmazni.⁸³ Ezek után nem könnyű eldönteniünk, valójában volt-e ilyen „programja” Horváthnak vagy sem?

A folytatás hasonlóan talányos: „...az objektivitás külszínét azzal tartja fenn, hogy a szabadságelvi és azzal ellenkező nézeteket egymás mellett sorolja fel, anélkül, hogy nyíltan állást foglalna mellettük vagy ellenük [...] csak utólag, s akkor is csak elejtett szavakból értesül az ember, hogy ő egész lelkével azok mellett van, akikben a szabadságidea hordozóit látja”.⁸⁴ Nem az a fontos tehát, hogy egymás mellett felsorolja a különböző nézeteket, hanem az,

⁸⁰ Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, 1969. 118.; „a szellem-történeti átértékelés programját tartalmazó kötet”, Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 296.

⁸¹ Szekfű Gyula: *Politikai történetírás*. In: uő: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 87., 90–92.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet V*. Budapest, 1936. 528.

⁸² Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Budapest, 1877. 221.

⁸³ „El kell ismernünk, hogy alapelvét Horváth Mihály különösen a régi korokban tapintatosan, túlzásoktól menten alkalmazza, azaz hogy a magyar történet hosszú fejezetein át meg sem próbálja alkalmazni, maga is felismerve programjának kivihetetlen voltát.” Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁴ Például Rákóczi és Károlyi vagy Kossuth és Görgey esetében.

amiről „elejtett szavaiból” értesülünk. E rész zárómondata jellemző Szekfű zavaros ítéletére: „A szabadságidea mint központi eszme Horváth Mihály magyar történetéből nem derül ki, de olvasóival kétségtelenül sikerült elfogadtatni azt az egyszerű tételt, hogy a magyar történet lényege a szabadság érvényesülésének kérdése.”⁸⁵

Vérbeli ideológusként, kiragadott idézettel próbálja megbélyegezni Horváthot. A *Három nemzedékben* oly átütő erővel ábrázolt hanyatló korszak historiográfiái lenyomatát kívánja megalkotni, ezért ki kell mutatnia, miként került tévútra a magyar történetírás, meg kell neveznie a „felelősöket”. Ehhez kellően tekintélyes személyiségre van szüksége. Horváth „közéleti” hatásáról beszél, összemossa a korszak politikai irányzatait, a publicisztikát és a történetírói teljesítményt. A tudomány felfogása és „a hatvanhetes korszak szélsőbal, majd függetlenségi pártjának történetnézete között könnyű megállapítani az összefüggést, bár az is kétségtelen, hogy a Horváth-féle kultivált liberalisztikus előadás a politikai párt stílusában vidéki szónoklatok pufogó frázistömegévé vagy a pamflet-irodalom brutálisan támadó és szidalmazó nyelvvé alakult át”.⁸⁶ Arról nem szól, hogy Horváth a kormánypártban politizált, élénk vitába keveredett Kossuthal a kiegyezés védelmében, Deák halála után pedig éppen annak helyére választották képviselőnek.

Mindeközben a *Magyar történet* szakirodalmat tárgyaló részében Horváth *Magyarország története* azok közé az összefoglalók közé tartozik, amelyeket Hóman „eredménnyel forgatott, részletmegállapításaitak [...] nem egyszer magamévá tettem”. Szekfű I. Ferenc uralkodásának korára „ma is a leghasználhatóbb”-nak mondja Horváth két munkáját: „...ő talán az egyetlen, aki e korra a főfontosságú országgyűlési irományokat és naplókat átnézte és itt-ott levéltári anyagot is használt.” Az 1848–1849-ről szóló műve „ma is használható, részletes leírás”.⁸⁷

Szekfűnek a már évtizedek óta halott Paulerről írt gúnyos sorai kétségtelenül bántották e nemzedék még életben lévő tagjait, akik saját munkásságuk bírálatát olvasták ki e sorokból: „A korszak felemelkedésének legmagasabb fokát jelentette, mikor Taine petit fait-jei utánzásával vonalnak vonal mellé állításával akarták a múlt tablóját megfesteni, Pauler Gyula így módon, a kis tények kimerítő, aprólékos felsorolásával írta meg a korszak főműveit,⁸⁸ a Wes-selényi-összeesküvést és a magyar nemzet régi történetét, az Árpádok korában. A filozófiai érzék teljes hiányára vall, hogy ezt a módszert maga is a Comte-féle pozitívizmus módszerének tartotta.”⁸⁹ Tulajdonképpen megismétli 1922-ben megfogalmazott állítását, miszerint az előző nemzedékek csupán a forráskiadás terén jeleskedtek, a „tények” sorakoztatásával „kiszáradt” a történetírás.

Ítélete meglepő, ugyanis Szekfű korábban és később is méltatja Paulert,⁹⁰ aki már a dualista korszak hajnalán pontosan ugyanezt veti egy bíralt mű szemére: az a történeti

⁸⁵ Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, I. 628.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 625., 632.

⁸⁸ Kérdés: mennyiben lehet Pauler két fontos munkáját a korszak főműveiként számon tartani?

⁸⁹ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 528.; másutt: „A korábbi történetkutatás sok-sok tényt állapított meg, pozitív dolgokat, ezért is hívjuk pozitívista történetírásnak, de óvakodott a tények közti belső összefüggéseket keresni és azokat felfedni.” Szekfű: *Előszó*, V.

⁹⁰ Szekfű: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*, 259.; Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 452. Megbízható szövegkritikáját dicséri: Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 10., 227., 230., 237.; később: Szekfű: *Politikai történetírás*, 96–97. Legjobb régi kutatóink közé sorolja. Szekfű Gyula: *Még egyszer középkori kisebbségeinkről*. Magyar Szemle, 39. köt. (1940) 9. sz. 171.

elbeszélést okmánygyűjteménnyel helyettesíti.⁹¹ Szekfű a szakirodalmat tárgyaló részben szerkesztőtársával együtt elismerően ír a két hivatkozott műről. Hóman például így: „A forrásanyagot kimerítően tárgyaló gazdag jegyzetanyagokkal és többnyire ma is helytálló kritikai megállapításaikkal igen sok fáradságtól kíméltek meg. Az események kronológiája s a források és tények külső kritikája tekintetében Pauler eredményei ritkán szorultak módosításra.” Szekfű számára pedig a Wesselényi-monográfia „teljesen megvilágítja” az eseményeket, nagyszámú levéltári forrás alapján „a bonyolult témának világos, bár szűkszavú, de éles kritikával készült felfejtését” adja. Paulert a Thaly-féle felfogással szemben álló, józan tekintélyek sorában említi, Tagányival együtt „legjobb régebbi kutatóink” közé sorolja.⁹²

Miként lehetséges, hogy ugyanazok a művek, amelyek a főszövegben az elmaradottság jelképei, a szakirodalmi ismertető szerint alapos, használható, helytálló alkotások? S nem csupán Paulerről van szó. Salamon Ferenc több mint hatvan esztendő műve ez utóbbi rész szerint „ma is kitűnően használható, alapvető munka [...] páratlan elmeíllel konstruálja meg a kezében lévő, igen töredékes adatokból a török uralom nyomasztó voltát; külön kiemelendő biztos, reális politikai pillantása”. Hasonlóan ír a millenniumi tízkötetes ötödik kötetéről, a *Magyar történet* Szapolyai János és Werbőczy jellemrajzát Szekfű Szalay alapján dolgozta ki. Angyal az 1608-i királyválasztással kapcsolatosan „a tényeket éles kritikával és az anyag alapos ismerete alapján tisztázta”, Szilágyi „kitűnő, nyugodt, tárgyilagos feldolgozás”-t készített Erdély történetéről. Természetesen kritikus észrevételeket itt is megfogalmaz Szekfű (például Acsády szintézise „pozitívista és racionalisztikus, hervatag képződmény”), összességében azonban cseppet sem oly borús a kép, amint azt az előszó vagy több korabeli cikke, tanulmánya alapján gondolnánk.⁹³

Ennek ellenére a historiográfiai tanulmányban a „nagyérdemű” Szilágyi neve függetlenségi tábor, a kismagyar szemlélet képviselői közé kerül. Pedig a *Magyar történet* szerint „a Thaly-féle felfogással ellentétben [...] józanabb felfogást képviselt”.⁹⁴ A dualista korszak talán legbefolyásosabb történésze, a kutató, szerkesztő, szervező, pártfogó Szilágyi *A száműzött Rákóczi és A magyar állam életrajza* hasábjain példakép, másutt „az otthoni történetkutatói üzem tiszteletreméltó vezetője [...] személyi elfoglaltságtól ment, objektív egyéniség”, a Bethlen Gábor-monográfiájában „legnagyobb dicséret illeti” „fáradhatatlan” forrásközlései miatt.⁹⁵ Ez utóbbi műben „nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan

⁹¹ „...a történetírásnak fő-, hogy ne mondjam egyedüli feladata az elbeszélés, mert a reflexiók is csak annyiban jogosultak, amennyiben a történeteket felvilágosítják. Fel kell mutatni az eseményeket, azok rugóit, és hogy az utóbbit tehessük, meg kell ismertetni a cselekvő személyek jellemét. De mit tesz Szilágyi? Hívségesen leír minden jelentéktelen levelet, országgyűlési végzést; egy betűt sem enged el a 17. század nehézkes nyelvezetéből, sőt még a latin bevezetés és befejezéstől sem kíméli meg az olvasót, mintha minden sor, mit ő fedezett fel, fontos is volna: de nincs egy szava, egy vonása, mellyel egy Bocskaynak, Homonnaynak, hőseinek a Rákóczyaknak egyéniségéről, jelleméről fogalmat nyújtana.” Pauler Gyula: „A Rákóczyak kora Erdélyben”. Írta Szilágyi Sándor. Ismertetés. Századok, 2. évf. (1868) 4. sz. 256–257. Idézhetnénk Salamont is: „Mert a mai tudomány azon kívül, hogy mi történt és hogy történt, tudni akarja s főképp ez teszi tudománnyá, miért történt. A históriát az alapos indokolás teszi tudománnyá [...] a történetírás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt.” Salamon Ferenc: *A történelmi vizsgálatról*. Budapesti Szemle, 1. évf. (1873) 1. sz. 3–5.

⁹² Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, I. 628., 652.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 590., 598.

⁹³ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 575., 583., 604., 612.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 77.

⁹⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 598.

⁹⁵ Szekfű: *Egy hetvenéves történetíró*, 787.; Szekfű: *Bethlen Gábor*, 253.

felfedezett kútfők friss színeiben” alkotó tudósként jelenik meg, aki az ifjú tehetségek felkarolásával sokat tett a dualizmus történész-nemzedékei tudományos képzésének előmozdításáért. Korábban halálától számolta a hanyatlást, amikor „elzárkóztunk, lebecsáltván a sorompókat”. Talán Hóman hatására⁹⁶ szól 1931-es tanulmányában Szilágyi „egyoldalúságá”-ról, amely „erdélyi származásából magyarázható”, ráadásul „finoman és tartózkodóan jelentkezett” elsősorban abban, hogy „az erdélyi történetre óriási anyagot publikálván, e történetfelfogás számára bőséges kútfői anyagot biztosított”.⁹⁷ Csakúgy, mint példaképe, Szalay – tehetnénk hozzá.⁹⁸ Szekfű érzi, a forrásközlés önmagában nem lehet elfogult, ezért Szilágyit „előd”-nek tekinti, akinek munkássága „az utódoknál, s még inkább a történeti eredményeket politikailag reprodukáló hírlapi közvéleményben az erdélyi momentumok kritikátlan dicsőítésére és a királyságbeli, nyugati magyarság durva lebecsülésére vezetett”.⁹⁹

Saját személyes meghurcoltatása, majd a trianoni sokk hatására nem kíméli a dualista korszakot, tanulmánya tulajdonképpen 1920-as műve historiográfiai változata. A korszak történészei elmulasztottak kimondani két „népszerűtlen” tételt „a nagy tömegek előtt”: a török tette tönkre „a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát”, velük szemben a magyarság elsősorban a Habsburg-birodalomra és a pápaságra számíthatott. „A nemzet mintha elfelejtette volna legdicsőbb és leghősiesebb korszakát életének.”¹⁰⁰

Tizenöt esztendeje még arról írt, hogy „a francia romantikus irány elhagyása” jellemezte az 1849 utáni magyar történetírást, most annak „vonavezetése” nem szerencsés, francia mintára „elsősorban a liberalizmus szempontjait alkalmazta”, „kiterjedt korszakok [...] amelyekben a szabadság kérdése csekély vagy semmi szerepet nem játszott”, kiestek az érdeklődés köréből. Megíratlan maradt a 16. század, a „nemzetietlen” 18. század első fele története, a III. Károly és Mária Terézia idején folyó „nagy helyreállító munka”, amely „a magyar erők hatalmas nekilendülésével ment végbe”, erről az időszakról „lenézőleg, megvetőleg, mint hazafiatlan, nemzetietlen korról szokás nyilatkozni”. Ezért Toldy Ferencet hibáztatja, akinek „felfogása meghódította az egész tudományt”, később a liberális szabadságelv bűvöletében hiányolták ebből a korszakból a szabadságharcokat.¹⁰¹ Pedig egykori tanára, Marczali Henrik cseppet sem megvetőleg írt a korszakról, számos kötetet szentelt annak, *A magyar nemzet történetében* ő jegyzi az ezzel foglalkozó részt, ugyanott Acsády Ignác sötét képet fest a török hódoltságról.

Tévesnek tartja Szekfű azt a liberális felfogást, amely Erdély összes megmozdulását „szabadságküzdelemnek” tünteti fel, és a fejedelemséget a magyar szabadság szimbólumává emeli. „Ez a »kismagyar« történeteszmélet az egész magyar történelemre nézve épp oly méltánytalan, volt, mint a kisméret az egész német történetre.” Míg ez az irányzat Erdély szerepét túlbecsülte, „csekély figyelemre méltatta a nyugati Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csendes, megszakítatlan munkáját, török–német közti önfeláldozó túrését, és végletektől óvakodó politikai bölcsességét”, mivel az nem volt beilleszthető a szabadságideát szem előtt

⁹⁶ Szilágyit Salamon Ferencsel együtt már korábban hibáztatta. Hóman Bálint: *Történelem és katolicizmus*. In: uő: *Történetírás és forráskritika*, II. 27.

⁹⁷ Szekfű: *Politikai történetírás*, 102.

⁹⁸ Szalay saját forrásközlő sorozatban adta ki Kemény János, Bethlen Miklós és Károlyi Sándor emlékiratait, naplóit, tanulmányt írt Erdély és a Porta viszonyáról, Szapolyai diplomatáiról, Rákóczi emigrációjáról.

⁹⁹ Szekfű: *Politikai történetírás*, 102.

¹⁰⁰ Több helyen ír arról, hogy eluralkodott „a törökkel szimpatizáló, a török elnyomást bagatellizáló történeti felfogás”. Lásd még: Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 614.

¹⁰¹ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 584., 602.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 100–101.

tartó történet szemléletbe. A kismagyar szemlélet szorosan kapcsolódott „az uralkodó függetlenségi pártideá”-hoz, kizárólagossá vált „az egész magyarságot átfogó, s így a kismagyar momentumokat valamivel háttérbe helyező nagymagyar történet szemlélet helyett”. Ennek ellenére a kiegyezés óta Erdély-történet sem készült, ami oda vezetett, hogy a korszerű módszereket azóta nem alkalmazták a fejedelemség történetére, „mint egyetlen, önmagában szerves folyamatra”.¹⁰² Úgy volt Erdély-központú a kor történetírása, hogy annak történetét valójában nem írta meg.

Szekfű azonban túloz, hiszen például Marczali Henrik 1906-ban szembehelyezkedett a közkeletű „dogmával”, amikor számba vette a 17. századi felkeléseket Bocskaitól Rákócziig: „A történeti igazság szerint, mely ebben az esetben könnyen meg állapítható, az összes felkelések közt legfőbb kettőben, az 1619–21-ben és az 1644–45-ben játszik Erdély döntő szerepet akkor, mikor Magyarország alkotmányos és vallásos szabadságáról van szó. Magyarország pedig legalább és ugyanannyiszor szerezte vissza szabadságát e kis hazának.”¹⁰³

Ha felidézünk Szekfűnek a fejedelemségről ebben az időben alkotott véleményét, jobban megérthetjük historiográfiai ítéletét. Erdély megalakulása Ausztria létrejöttéhez hasonlít, szavai a keleti országrész elszakításába való belenyugvás képtelenségét tükrözik. A kettéválás nem „magyar nemzeti szükséglet: hatalmi szónak, külpolitikai kényszernek lett az eredménye, s e tekintetben a szultáni parancs, mely nem tűrte, nem tűrhette a keleti és nyugati magyarság egyesülését, az európai történetben szinte példátlan erőszakot konstituált, melyhez hasonlóra csak a világháború utáni békediktátumok mertek vetemedni”. Első évtizedeiben „éppen úgy erőszakcsinálta, fenyegetésalkotta állam, akárcsak a német birodalomtól eltiltott osztrák alakulat”. Bocskai nevezetes koncepciója nem más, mint „kis Magyarország” létrehozása, ami „kiszorítandó volt a lelkekből Nagymagyarország ősoktól örökölt képét, mit eddig még minden magyar öröknek, a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott”.¹⁰⁴ A nagyformátumú historikus nem tudta, talán nem is akarta magát kivonni saját korának hatása alól, Trianon-élménye kétségtelenül befolyásolta történelmi szemléletét.

A politikai érdeklődés kizárólagosságával vádolta a magyar történettudományt, amelynek e miatt Bonfiniót Horváth Mihályig „nincs iránytűje, mely az elmúlt események valószínű leírásában vezethetné”. Ranke „történeti ideatana” a követendő: „...nem az a lényeges, hogy egy elmúlt kor minden vagy minél nagyobb számú eseményét megismerjük”, hiszen „a történeti ideák egyrészt rendszerező, kiválasztó elveket nyújtanak az író számára, melyek megszabadítják őt a tények és események mindent elborító áradatáról, másrészt pedig parancsolólag objektivitásra tanítják, a történet szemléletnek a napi politikától, az adott pillanatnyi közösségérzésektől, a klánösztonök kizárólagos uralmától való felszabadítás érdekében”.¹⁰⁵ Mi ez, ha nem elbizakodottság, „az emberi ész és értelem teljhatalmába” vetett túlzott hit, amit a *Három nemzedékben* a „lázádo” Bajza szemére vetett?

A legfőbb tekintély továbbra is Szalay László, akit „érett politikai ítélet és teljes pártfüggetlenség [...] nemes nacionalizmus” jellemez, kiemeli őt saját korából, amely nem képes értékelni őt: „...munkája igazában nem is tudott soha népszerűvé válni a liberális világban,

¹⁰² Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 602.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 101–102.

¹⁰³ Marczali: *Andrássy Gyula*, 69.

¹⁰⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 286., 382., 602. Másutt: Erdély és a királyi országrész „különállásához a török államférfiak éppoly lelketlen következetességgel ragaszkodtak, mint a mi időnkben a világháború győztesei Ausztria és Németország különállásához”. Szekfű: *Bethlen Gábor*, 102.

¹⁰⁵ Szekfű: *Politikai történetírás*, 79.

mely a múlt történetében mindenkor a saját tükörcképét akarta megcsodálni.¹⁰⁶ Pártatlanságra való törekvése, a „keleti” irányból megkísérelt országegyesítés elítélése, a nyugatiakkal szembeni megértés vívta ki Szekfű tiszteletét, munkásságában az általa célként kitűzött kis-magyar–nagy magyar szintézisre tett kísérletet látta. Az „angol típusú történetírók” közé Szekfű ez alkalommal ifjabb gróf Andrássy Gyulát, Beöthy Zsoltot, Grünwald Bélát sorolja. Andrássy „a közvélemény hatalmával szemben teljes függetlenséget tanúsított”, a polgári liberális kor pedig „inkább behunyta mind a két szemét és hallgatással mellőzte a neki nem tetsző részleteket”.¹⁰⁷ Valójában a kor talán legnagyobb tekintélye, Marczali nagy elismeréssel mutatta be Andrássy legfontosabb történeti munkáját.¹⁰⁸ Korábban Grünwaldot dicsérte Szekfű, most elmarasztalja, munkája „a történeti módszer híján szintén alig emelkedik a tudományos művek körébe”.¹⁰⁹

A „függetlenségi történet szemlélet” bemutatásakor továbbra sem világos, milyen mértékben vádol konkrét személyeket, a politikát, a sajtót, esetleg a tudósokat. A középkor elejtéséért szerinte „a függetlenségi pártpolitika” a felelős, mivel abban „vezetőinek szabadkőműves voltához híven, sötétséget, fekete papi és pápai uralmat látott, ezért legjobb esetben szóra sem érdemesítette”. Szintén az ellenzéki párt programjának eleme a Habsburgokkal szembeni ellenszenv, amely jó és rossz küzdelmeként állította be a magyar múltat, ezért dicsőítik azokat a mozgalmakat, amelyek szembefordultak az „idegen” házból származó uralkodókkal. Mindez „pártpolitikailag bizonyára megokolható, de tudományos szempontból annál több hibában leledző felfogás,” mely az „újságírók, vagy kompiláló, pszeudotörténészek által” terjedt el. A szaktörténészeket elmarasztalja, amiért nem hozzá hasonló pályát futottak be, vagyis nem folytattak kiterjedt publicisztikai tevékenységet, nem írtak történetpolitikai tanulmányokat: „...nem állottak a nemzet szélesebb rétegeivel kontaktusban [...] eltávolodtak a tömegektől s ezek politikai történeti szükségleteit ki nem elégítve, kiszolgáltatták őket olyan elemeknek, melyek a tudomány szabályait nem érezték magukra nézve kötelezőknek.”¹¹⁰

Hosszasan ír a politikai hangulatról, ismételten a szabadkőműves, szabadságideákért rajongó, nagy befolyású politikai vezetőket, köztük az emigráns Kossuthot hibáztatja, amiért szakmai kérdésbe avatkozott, amikor úgy ítélte, hogy a közölt források bántók lehetnek a liberális szemléletű nagyközönség számára. Thaly munkássága ismét csak arra bizonyíték, miként nyomja el, teszi szolgájává a politika a történettudományt, ami „gyermetegnek nevezhető objektivitás-hiány”-hoz vezet a rajongóvá váló szerzőnél, akit a közvélemény Rákóczi udvari történetírójaként ünnepel. Pauler, Láczy Gyula, majd Knauz Nándor kritikái csak kivételnek számítanak, és szembementek a közvéleménnyel. Számomra megdöbbentő volt azzal szembesülni, hogy Szekfű, aki már 1913-ban Thaly-féle diktatúráról és a „történeti kritika elnémulásáról” ír, majdnem húsz esztendővel később sem ismerte az egyik legfontosabb Thaly-bírálatot. Ez a korszak egyik kiemelkedő folyóiratában jelent meg, szerzője pedig

¹⁰⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 88.

¹⁰⁷ Szekfű: *Politikai történetírás*, 88–89.

¹⁰⁸ Marczali: *Andrássy Gyula*, 67.

¹⁰⁹ Szekfű: *Politikai történetírás*, 89.

¹¹⁰ Szekfű: *Politikai történetírás*, 90., 93–94. Idézzük csak ismét egyik pártfogójáról írt „meleg” sorait: „...minél objektívebb a történetíró és minél kevésbé romantikus és minél nyugodtabban, megértő mosollyal, felindulás nélkül bontja szét az arc rajzát és jelöli meg az egyes vonások különleges természetét és eredetét, annál inkább lesz inaktív és húzódik vissza a közéletől s ennek nyilvánulásaitól, elsősorban a zsurnalizmustól, mely korunkban az embert ismertté avatja”. Szekfű: *Egy hetvenéves történetíró*, 786.

éppen saját tanára, sokáig mentora, aki *A száműzött Rákóczi* körüli elhúzódozó polémia során legfőbb támasza és tanácsadója.¹¹¹

A korszakban „a magyar történet olvasásának és tanulmányozásának célja a nemzeti lelkesedés ébrentartása volt. A lelkesedés pedig a dicsőség képein éledt fel és a nemzet széles köreiből azt tisztelték igazán nemzeti történetíróként, aki a nemzeti múltat minél dicsőbb és felemelőbb folyamatként tudta rajzolni”. Az akkori történetírás megelégedett a „gyökértelenül” ábrázolt nagy egyéniségek „külsőséges” rajzával, „individualista” volt, akár az egész „boldog kiegyezéskori félszázad”. A háborús korszakok mellett elsikkadt a békés időszakok bemutatása. Hatásos képet használ, amikor szembeállítja a régi, elavult történetírást és az általa képviselt korszerű irányzatot: „...a sallang egyáltalán kiment a divatból, a malterdiszitéseket mindenütt levakarják a falakról, a poros plüsskarosszékeket kiteszik a lakásokból és az ablakokat kitárják a napnak, levegőnek...” A „névtelen és politikátlan nép” életének vizsgálatára van szükség, csak így van esély a nemzet életének megismerésére.¹¹² Figyelemre méltó, hogy majdnem egy évszázaddal korábban mennyire hasonló szavakkal hirdet programot az ifjú Kazinczy Gábor: „...az egykor dicső várak értéktelen bagolytanyákká váltak; ki kell tární színes gót ablakaikat, hogy a friss levegő beáramolhasson rajtuk, hogy a régi világ, a középkor kísértetei, a párducos és kacagányos vitézek emlékeit kiszellőztethessék”.¹¹³ Kazinczy abban az időszakban fogalmazza meg mindezt, amiről Szekfű több alkalommal lesújtó véleményt alkotott.

A *Három nemzedék* egyoldalú beállítása nyomán Szekfű a kiegyezési korszak „antitudományos jellegé”-ről értekezik, majd ugyanabban a mondatban (!) elismeri, olyan történeti munkák születtek, „amelyeket bátran odaállíthatunk az egykorú osztrák vagy német irodalom hasonló termékei mellé”. Felsorolja a szerinte európai színvonalon alkotó elődöket (Pauler, Salamon, Marczali, Szilágyi, Angyal, Károlyi, Fraknoi, Takáts és Tagányi), ám hangsúlyozza, kutatásai alig érintkeznek a közvélemény „nyomása alatt álló területekkel”, ahol a közvélemény volt „a politikai történet diktátora”.¹¹⁴ Az előzőek alapján azt hinnénk, a 17. századra utalt hiányként, ám Tagányi kivételével mindannyian írtak jelentős műveket erről a korszakról, Salamon, Szilágyi, Angyal, Károlyi és Takáts elsősorban ezzel az időszakkal foglalkozott, munkásságuk a Szekfű által *par excellence* „kismagyar” témának tartott Erdélyi Fejedelemség teljes történetét lefedi! Talán csupán a Thaly által dicsőített Rákóczi-korra gondol, ám például Angyal számos tanulmányt szentelt a szabadságharcnak, a fejedelem *Vallomásait* pedig az a Fraknoi Vilmos adta ki, akit napjaink legújabb historiográfiai összefoglalója a „kurucos, függetlenségi” irányvonallal szemben álló „aulikus és markánsan

¹¹¹ „Sajnos, Tanár Úr szép Ocskay-bírálatát a Budapesti Szemlében csak most láttam, s így nem idézhettem ebben a kötetben.” Szekfű 1931. okt. 14–i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 805/37. Angyal egy levelében kifakad saját mellőzése miatt, miután tanítványa alig idézte őt a *Magyar történetben*: „...meg kell nyugodnom abban, hogy mindaz, amit írtam komoly igyekezettel, kárba veszett”. Angyal 1933. március 11-i levele Szekfűnek. EKK G 628/220. Szekfű ezt követően a nagy mű második kiadásában sem hivatkozott e kritikára, ami kiváltotta egykori tanára keserű tiltakozását: „Ki venné ki azt jegyzeteiből, hogy először én bíráltam Thalyt forráskritikája hibái miatt? (Gyulai csak felfogását és compositióját bírálta.)” Angyal 1936. november 6-i levele Szekfűnek. EKK G 628/270.

¹¹² Szekfű: *Előszó*, III-V.

¹¹³ Kazinczy Gábor beköszöntőjét tervezett Népbarát című lapjához idézi: R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélet*, II. 51.

¹¹⁴ Szekfű: *Politikai történetírás*, 97–98.

katolikus történet szemlélet” legjellegzetesebb alakjaként tart számon.¹¹⁵ Marczali ugyancsak foglalkozott a fejedelemmel.

Konkrét szerzők megnevezése nélkül azt állítja, hogy „Bethlen Gáborhoz tudományos kritikával közeledni a Kossuthtól követelt karitás hiányának tünt fel és Esterházy Miklós nádornak hazafiatlan aulikusként szidalmazásán senki sem akadt fenn, mert ez is hozzátartozott a liberális–nemzeti történet szemlélethez”. Szemére veti „a nemzeti ideával egyesült liberalizmus”-nak, hogy nem érdeklődött a jobbagyság elnyomtatása iránt, számára csakis a közjogi szabadság létezett, a nemzeti szabadságharcok érdekelték, az egyéni és társadalmi elnyomás kérdéseit csupán a századelő radikálisai vetették fel. Ezek után meglepő módon úgy összegez, hogy „nincs okunk elkeseredni és a hazai fejlődést a nyugatinál rosszabbnak, alacsonyabb fokúnak tartani.”¹¹⁶

Magát, akárcsak *A száműzött Rákóczi* körüli vitában, a régi, megszakadt „nagy romantikus és klasszikus” történetfelfogás követőjének vallja, egy olyan tradícióról beszél, amelynek képviselői a romantikus írók: Kölcsey és Vörösmarty, a politikus Széchenyi és Deák, valamint a történetíró Szalay. Ők „nem tesznek különbséget erdélyi szabadsághős és nyugati aulikus között, s egyikük sem a szabadságideát, hanem az emberi erkölcs és művelődés tükröződését keresi az egész nemzeti történetben”. Amikor nyomdokukba lép, az előző nemzedék mulasztását pótolja. Továbbra is a két történeti erő (kismagyar–nagy magyar) szintézise mellett tör lándzsát.¹¹⁷

A harmincas évek második felében, a *Magyar történet* befejezése után Szekfű fokozatosan föladta (szak)történetírói pályáját, figyelme egyre inkább kora súlyos társadalmi, politikai kérdései felé irányult, miközben számos kérdésben változott nézőpontja. Hitler hatalomra kerülését követően már nem hangoztatta a magyarságnak a germán-keresztény kultúrközösséghez való tartozását, Magyarország és a német Közép-Európa érdekközösségét. Egyre megértőbben fordult a korábban elítélt irányzatok, történelmi szereplők, a „keletiek”, „kismagyarok” felé.

Mindez hatással volt a magyar történetírás múltjáról vallott nézeteire is, bár ebben a témában már nem írt átfogó tanulmányt. Nevezetes esszéjében, a *Mi a magyar?* című 1939-es kötetben a korábbihoz képest egészen új hangnemet üt meg. Míg előzőleg éles szavakkal ítélte el a szabadságidea visszavetítését a 18. század előtti időkre, itt tanulmánya egyik vezérmotívumává teszi azt! Bölcs Leó nyomán úgy látja, a honfoglaló „magyarok szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók [...] szabadságszeretetük bizonyára egész más tartalommal bírt, mint amit ma értünk alatta”, ám ez nem akadályozza meg abban, hogy újra és újra hangoztassa ennek meglétét, a magyar jellem legfontosabb összetevői között tartva számon. Számtalanszor ír az „ősi,” „eredeti”, „magyar” „szabadságszeretetről,” a „szabadságszeretet hajtóerejéről”, a magyar vitézségről mint a „szabadságszeretet derivátumáról”. Az egyiséget hangoztatja, téves a kálvinista és a pápista magyar jellem megkülönböztetése, „a valóságban a katolikus és protestáns magyar között a nemzeti jellem dolgában nincs számbavehető különbség, akárcsak egykoron I. Rákóczi György és Pázmány Péter, Zrínyi Miklós a költő és II. Rákóczi György, vagy Thököly és Rákóczi közt sem volt, nem is lehetett nemzeti

¹¹⁵ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Budapest, 2011. 130.

¹¹⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 100–102.

¹¹⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 584.; Szekfű: *Politikai történetírás*, 104.

jelleghelyi eltérés”. A korábbi, általa felállított, kismagyar–nagy magyar ellentétről hallgat, a „labanc és kuruc szellemiség” hasonlóságait sorolja.¹¹⁸

Egy 1941-es tanulmányában a katolikus történetfelfogásról szólva ismét felbukkan azonban a szembeállítás: bírálja a 19. század második felének történetírását, mert mindegyre az erdélyi fejedelmek hadjáratait és felkeléseit állította a középpontba, ezzel alacsonyabbrendűségi érzést keltve a katolikusokban. „Egyoldalú, antikatolikus történetírói korszak”-ról beszélt, amelyben „a protestáns, kuruc magyarság lett a jó magyar, a katolikus pedig az esendő, elesett, labanc, rossz magyar”.¹¹⁹

Végszó

Szekfű történelmi műveiben saját kora kérdéseire is keresi a válaszokat – többek közt ennek köszönheti népszerűségét, nem zárkózik el a közélet benyomásaitól, így lesz irányadó vezéregyéniség, akinek befolyása messze túlterjed a történészcéh keretein, a közvélemény szélesebb rétegeire képes hatni. A megelőző kor történetírásáról alkotott változó, időnként ellentmondásos ítéleteinek megértésére csupán akkor van esélyünk, ha azokat nagy hatású hanyatlásméleletbe illeszkedve látjuk: dualisztikus szemléletének megfelelően a régi tudománnyal a korszerű szellemtörténetet állította szembe. Miközben sok téren támaszkodott a megelőző nemzedékek eredményeire, munkásságukat elavultnak bélyegezte, pedig ő éppen úgy saját korának gyermeke volt, ahogyan az általa oly kegyetlenül kritizált történészek. Mint a liberalizmuson túllépő, borúlátó generáció képviselője a hanyatlónak tartott korszak tudósai ellen támad. Nehezményezi, hogy visszavetítik a 18. század végén felbukkant szabadságeszmét a múltba, ám ő a világháború utáni időszak kiábrándultságát, szkepticizmusát kéri számon rajtuk. Amikor kellő vizsgálat nélkül nyilvánítja idejétmúltnak, érvénytelennek a megelőző korszak historikusainak erőfeszítéseit, történészhez méltatlan módon jár el. Elsősorban nem bemutatni, értelmezni igyekszik a megelőző korszakot, hanem elítéli azt, amivel messze eltávolodott Ranke magasztos eszméjétől.

Az iránt a korszak iránt mutat Szekfű csekély megértést, amely szerte a nyugati világban elterjedt, és amelynek a történettudomány kialakulása is köszönhető: ahogyan Reinhart Koselleck rámutatott, a 18. század végén a haladás és a történelem modern értelemben vett fogalmi egymással „messzemenően fedésben voltak”. Így „a múlt kritikai feldolgozása, a történelmi iskola megszületése ugyanazon a felismerésen alapszik, mint ami a jövőbe tartó haladásnak is szabad utat nyitott”. „A történelmet a haladásban levő emberiség minden egyes új nemzedékének újjólag szemügyre kell vennie, újra kell magyaráznia”, szól egy német szerző felhívása a liberalizmus szellemében 1803-ban – Szekfű éppen ezt teszi!¹²⁰

Kortársa, az angol Carr meglehetősen hasonlóan látja a 19. századi angol historikusok álláspontját, akik „a történelem alakulásában a haladás elvének bizonyítékát látták”, a lenyűgöző fejlődés korának ideológiáját fogalmazták meg. Amíg a dinamikus változások fényes

¹¹⁸ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: uő (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 1939. 494., 496., 532. A tanulmány megsemmisítő kritikája: Szűcs Jenő: *A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*. *Történelmi Szemle*, 9. évf. (1966) 3-4. sz. 254–261.

¹¹⁹ Szekfű Gyula: *Magyar katolikus történetfelfogás*. In: Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, 1941. 409., 413–414.

¹²⁰ Ekkor változik meg ugyanis a korábbi többes számban értett különféle történetek értelme a napjainkban használt, egyes számú, általában vett történelemmé, amely minden egyes történet összességét jelöli. Koselleck, Reinhart: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* In: uő: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003. 306.; Koselleck, Reinhart: *'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történelmi kategória*. Uo. 420.; Georg Friedrich Creuzer idézetét lásd uo.

jövővel kecsegtettek, „a történelem a »szájuk íze szerint« alakult, az angol történészek „meg voltak győződve arról, hogy jelentése van”, jó irányba halad, és támogatták ezt az irányt. Az első világháborúval, midőn „a történelem kegyetlen fordulatot vett, eretnokségnek számít, ha valaki ilyesmit tételez fel”, csupán e kor „pesszimista és szorongó hangulata fordult szembe” az előző kétszáz év eszméivel. A nagy angol történész, lord Acton világképéről szóló sorai Szekfű Horváth-portréjára emlékeztetnek: „A történelmet, az események menetét a szabadság felé való haladásként, a történetírást, ezen események krónikáját pedig a szabadság megértése felé való haladásként fogta fel, és meg volt győződve arról, hogy e két folyamat egymás mellett halad.” Ő is megállapítja, hogy „a haladás eszméje immáron érvényét veszítette”, ám ezért nem bírálja az előző nemzedékek történészeit, természetesnek tartja azt, amit Szekfű kifogásol: „Acton saját kora eszméit vetíti vissza a múltba.” Számára nyilvánvaló, hogy a történész a társadalom „terméke”, munkássága annak viszonyait tükrözi.¹²¹

Ha a német történetírást vesszük szemügyre, hasonló következtetésre jutunk. Bár az ottani társadalomfilozófusok kritikusan viszonyultak a francia és angol pozitívizmus haladáselméletéhez, Georg G. Iggers szerint „a német historizmus hite a történelmi fejlődésben a jövő kultúrájára vonatkozó olyan optimizmust foglalt magába, ami semmivel sem maradt el a Nyugatnak a haladásról és társadalmi fejlődésről vallott, inkább klasszikus elméletei mögött”.¹²² Szekfű jeles kortársai, mint Max Weber, az általa idézett Ernst Troeltsch vagy Friedrich Meinecke, éppúgy, mint a korábbi német liberális történetírók, „nyugat-európai ideálokat vettek át”, demokratikus, sőt mérsékelt szocialista nézeteket vallottak. A német történetírók kevés kivétellel nemzeti liberális módon gondolkodtak.¹²³ Miközben Szekfű a politikai érdeklődés kizárólagosságát veti a magyar historikusok szemére, ez ugyanúgy jellemző a német történetírásra, amely a 20. század elejéig túlnyomórészt „az államférfiak, a hadvezérek és a diplomaták cselekedeteiről tudósított, és mellette teljesen figyelmen kívül hagyta az intézményeknek és anyagi alapoknak azt a keretét, amelyen belül ezek az emberek meghozták döntéseiket”.¹²⁴

A pozitívizmus körüli fogalmi zűrzavarra jellemző, hogy Iggers szerint nincs az irányzatnak a német történészek közt említésreméltó képviselője; leginkább Karl Lamprecht munkássága áll közel hozzá, „amennyiben az összehasonlító kutatásokon túl történelmi fejlődéstörvényeket akart felfedezni” (akárcsak a természettudományok képviselői). Szekfű számára Lamprecht követendő minta,¹²⁵ a pozitívizmus pedig elvetendő, letűnt, meghaladott „materialisztikus felfogás”, amely beéri az adatok összegyűjtésével és közlésével.¹²⁶ Másutt ugyanó a „fő pozitívista” Comte-ot azzal vádolja, hogy a „leglégiesebb, minden lényeges adatnak elmentmondó történetfilozófiát” alkotta meg...¹²⁷

Szekfűnél többet talán senki sem tett az előző korszak szemléletével való szakítás érdekében, gyakran sajátos látásmódjának, ideológiai céljainak megfelelően mutatta be a magyar történettudományt. Bár pályáját egy Szamosközy Istvánról szóló tanulmánnyal kezdte,¹²⁸ és

¹²¹ Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1993. 29., 39–40., 108., 111., 120. Ford. Bérczes Tibor.

¹²² Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Budapest, 1988. 197. Ford. Telegdy Bernát.

¹²³ Iggers: *A német historizmus*, 198., 201., 270–271.

¹²⁴ Iggers: *A német historizmus*, 29.

¹²⁵ Iggers: *A német historizmus*, 367.; Szekfű: *Kritika és terror*, II. 304.

¹²⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 90.; Szekfű: *Előszó*, V.

¹²⁷ Szekfű: *Még egyszer középkori kisebbségeinkről*, 171.

¹²⁸ Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához.* Budapest, 1904.

egyik utolsó jelentős szakmunkáját az erdélyi szász történetírókról¹²⁹ írta, a 19. századi elődökről megfogalmazott súlyos állításait nem előzte meg körültekintő historiográfiai kutatás.¹³⁰ Úgy minősítette őket, hogy teljesítményüket nem vizsgálta alaposan, R. Várkonyi Ágnes szerint talán nem is gondolta „szakszerű, beható vizsgálatokra érdemesnek”.¹³¹ Ennek ellenére az általa kialakított leegyszerűsítő historiográfiai képet átvette a kortársak jelentős része, és tanítványainak köszönhetően az utókor is. Mindennek kimutatása azonban már további tanulmányok témája.

¹²⁹ Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás I.* Magyarságtudomány, 2. évf. (1943) 2. sz. 174–198.; uő: *Az erdélyi szász történetírás II.* Magyarságtudomány, 2. évf. (1943) 3. sz. 325–373.

¹³⁰ Ennek ellenére akad olyan cikke, ahol úgy emlékszik, „másutt kimutattam”, hogy „a korábbi iskola” képviselői „a magyar történetet erdélyi szemmel nézték, s ezáltal elhanyagolták az általános magyar álláspontot, igaztalanokká váltak a nyugati magyarság működése iránt”. Szekfű Gyula: *Az erdélyi probléma.* Napkelet, 3. évf. (1925) 5. sz. 455., 462–463.

¹³¹ R. Várkonyi: *A pozitívista történetészlelet*, I. 252.